

सिं छी जै न श्रन्थ मा ला

***** [अन्थांक ३९] *****

पण्डित दामोदर विरचित

उक्ति व्यक्ति प्रकरण

SINGHI JAIN SERIES

***** [NUMBER 39] *****

UKTI-UYAKTI-PRAKARANA

BY

PANDITA DAMODARA

क ल क ता नि वा सी
 साधुचरित-श्रेष्ठिवर्य श्रीमद् डालचन्दजी सिंधी पुण्यसृतिनिमित्त
 प्रतिष्ठापित एवं प्रकाशित

सिंधी जैन ग्रन्थ माला

[जैन धारामिक, दार्शनिक, साहित्यिक, ऐतिहासिक, वैज्ञानिक, कथामोक - हृत्यादि विविधविषयगुणित
 प्राकृत, संस्कृत, अपञ्चना, प्राचीनगौर्जेर-राजस्थानी आदि नानाभाषानिवृत्त; सर्वजनीन पुरातन
 वाच्य तथा नूतन संशोधनात्मक साहित्य प्रकाशिनी सर्वश्रेष्ठ जैन भन्यावलि.]

प्रतिष्ठाता

400 No. 21202 श्रीमद्-डालचन्दजी-सिंधीसत्पुत्र

ख० दानशील-साहित्यरसिक-संस्कृतिप्रिय

श्रीमद् बहादुर सिंहजी सिंधी

प्रधान सम्पादक तथा संचालक

आचार्य जिनविजय सुनि

ऑनररी मेवर, जर्मनी ओरिएन्टल सोसाइटी

सन्मान्य नियामक

भारतीय विद्या भवन, वम्बई: तथा, राजस्थान पुरातत्व मन्दिर, जयपुर

*

संबैग्रकार संस्कारक

श्री राजेन्द्र सिंह सिंधी तथा श्री नरेन्द्र सिंह सिंधी
 प्रकाशक

सिंधी जैन शास्त्र शिक्षापीठ

भारतीय विद्या भवन, वम्बई

प्रकाशक - जयन्तशृङ्खण, ह. दरे, ऑनररी रजिस्ट्रार, भारतीय विद्या भवन, नौपटी रोड, वम्बई नं. ७
 सुद्रक - लक्ष्मीबाई नारायण चौधरी, निणीवसागर प्रेस, २६-२८ कोलभाट स्ट्रीट, वम्बई

पण्डितवर - दामोदर - विरचित

उक्तिव्यक्तिप्रकरण

गुरातन कोशलीभाषाओऽस्त्रण सम्बद्ध उक्तिविषयक ग्रन्थोग्रन्थकाशालमक विशिष्ट अन्धकृति
अद्यावधि अविज्ञात एवं एकमात्रप्राप्त प्राचीनादर्शाधारेण प्रथमवार प्रकाशित

*

मूलग्रन्थसंपादनकर्ता

आचार्य जिनविजय मुनि

—००—

अन्धगतप्राचीनकोशलीभाषास्वरूपविवेचनकर्ता

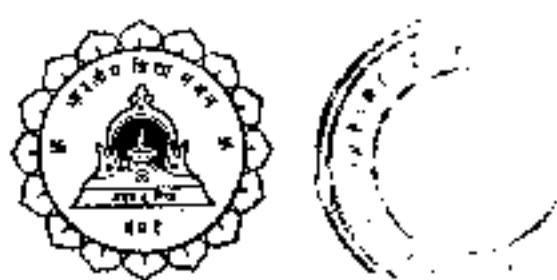
प्रो. डॉ. खुरीति कुलार चटुर्क्या एवं डॉ. डी. लिंग

[प्रधानाध्यापक - कुलनाल्मकभाषाविज्ञानशास्त्र, कलकत्ता युनिवर्सिटी
समाध्यक्ष - पञ्चमवर्षीय जिधानपरिषद्
प्रधानाध्यक्ष - अखिलभारतीय प्राच्य परिषद्, १७ अधिवेशन, अहमदाबाद]

तथैव - अन्यान्तर्हितऐतिहासिक - सामाजिकसिद्धिस्तरस्वरूपनिर्दर्शनकर्ता

डॉ. मोतीचन्द्र एम. ए. पीएच. डी.

संरक्षक - कलामक वस्तु संग्रहालय, मिस ऑफ वेल्स स्युजियम, वस्टइं

प्रकाशनकर्ता

सिंघी जैनशास्त्र शिक्षापीठ

भारतीय विद्या भवन, अस्सी

[विक्रमाब्द २०१०]

प्रथमावृत्ति, पंचशत प्रति

[सिताब्द १९५३]

अन्धांक ३९]

भारतीय विद्या भवन द्वारा सर्वाधिकार सुरक्षित

[मूल्य रु. ८०-०

॥ सिंधीजैनग्रन्थमालासंस्थापकप्रशस्ति ॥

अतिं बहुभिधे देशे सुप्रसिद्धा मनोरमा ।	सुशिवाचाय इत्याख्या पुरी वैभवशालिनी ॥	१
यहां निवसन्त्यत्र जैना उकेशवंशाजाः ।	धनाक्षा नृपत्वमान्या धर्मैकमैपरायणाः ॥	२
श्रीदालचन्द्र इत्यासीत् तेषेको बहुभाग्यवान् ।	साधुवत् सदरित्रो यः सिंधीकुलप्रभाकरः ॥	३
बाह्य एवागतो यश्च कर्तुं व्यापारविस्तुतिम् ।	कलिकातामहायुगं इत्थर्मध्येनिश्चयः ॥	४
कुशाग्रीयस्वतुज्यैव सदृश्या च सुनिष्ठवा ।	उपाख्यं विषुलां लक्ष्मी कोऽवधिषोऽजनिष्ट सः ॥	५
तस्य मसुकुमारीति सजारीकुलमण्डना ।	अभूत् पतिवता पक्षी शीलसौभाग्यभूषणा ॥	६
श्रीवहादुरासेहाल्यो गुणवौस्तनयस्तयोः ।	अभवत् सुकृती दानी धर्मप्रियश्च धीनिधिः ॥	७
प्राप्ता पुण्यवता तेन पक्षी निष्ठकसुन्दरी ।	सौभाग्यचन्द्रेण भासितं तत्कुलाम्बरम् ॥	८
श्रीमान् राजेन्द्रसिंहोऽस्य उयेष्टुपुत्रः सुशिक्षितः ।	यः सर्वकार्यदक्षत्वात् दक्षिणवाहुवत् पितुः ॥	९
नरेन्द्रसिंह इत्याख्यसेजस्ती मध्यमः सुनः ।	सुसुवैरिन्द्रसिंहश्च कनिष्ठः सौभाग्यदर्शनः ॥	१०
सन्ति त्रयोऽपि सत्युक्ता आसभैष्परायणाः ।	विनीताः युरला भव्याः पितुर्मार्गानुगामिनः ॥	११
अन्येऽपि बहवस्तुत्याभवत् स्वखादिकान्धवाः ।	धनैजैनैः समृद्धः सन् स राजेन व्यराजत ॥	१२

अन्यथा -

सरखलां सदासक्तो भूत्वा लक्ष्मीप्रियोऽप्यथम् ।	तत्राप्यासीत् सदाचारी तच्चित्रं विदुपां खलु ॥	१३
नाहकारो न दुर्भावो न विलासो न दुर्घटयः ।	इष्टः कदापि तद्गेहे सतां तद् विस्तायास्पदम् ॥	१४
भक्तो गुरुवनानां स विनीतः सज्जमान् प्रति ।	बन्धुजनेऽनुस्तोऽभूत् प्रीतः पोष्यगणेष्वपि ॥	१५
देश-कालस्थितिज्ञोऽसौ विद्या-विज्ञानपूजकः ।	इतिहासादि-साहित्य-संस्कृति-सल्कलाप्रियः ॥	१६
समुच्छलै समाजस्य धर्मस्योक्तव्यहेतवे ।	प्रचाराय च विज्ञाया दत्तं तेन धनं धनम् ॥	१७
गत्वा सभा-समित्याद्वै भूत्वाऽप्यक्षपदानिवतः ।	दावा दाने यथायोग्यं प्रोत्साहिताश्च कर्मठाः ॥	१८
पूर्वं धनेन देहेन ज्ञानेन शुभनिष्ठया ।	अकरोत् स यथाशक्ति सल्कर्माणि सदाशयः ॥	१९
अथान्यदा प्रसङ्गेन स्वपितुः समृतिहेतवे ।	कर्तुं किञ्चिद् अिशिष्टं स कार्यं मनस्यचिन्तयन् ॥	२०
पूज्यः पिता सर्वैवासीत् सम्यग्-ज्ञानदृष्टिः स्वयम् ।	तस्मात् तज्जानवृद्धर्थं यतनीयं भयाऽप्यरम् ॥	२१
विचार्यैव स्वर्यं चित्ते पुनः ग्राप्य सुसम्मतिम् ।	श्रद्धास्पदस्वमित्राणां विदुपां चापि ताद्याम् ॥	२२
जैनज्ञानप्रसारार्थं स्थाने शा निति लिं के त ने ।	सिंधीपदाङ्किते जै न ज्ञा न पीठ मतीष्ठिपत् ॥	२३
श्रीजिनविजयः ग्राहो मुनिनाम्ना च विश्रुतः ।	स्वीकर्तुं प्रार्थितसेन तस्याविष्टायकं पदम् ॥	२४
तस्य सौजन्य-सौहार्द-स्थैर्यैकार्योदिसहृणैः ।	वशीभूय मुदा येन स्तीकृतं तत्परं वरम् ॥	२५
कवीन्द्रेण रवीन्द्रेण स्वीकारावनपाणिना ।	रस-न्नागाङ्क-चन्द्राद्वदे तत्प्रतिष्ठा व्यव्हीयत ॥	२६
प्रारब्धं मुनिना चापि कार्यं तदुपर्योगिकम् ।	पाठनं ज्ञानलिप्यनां ग्रन्थानां ग्रन्थने तथा ॥	२७
तस्मैव प्रेरणां ग्राप्य श्रीसिंधीकुलकेतुना ।	स्वपितृत्रेयसे चैषा प्रारब्धा ग्रन्थमालिका ॥	२८
उदारचेतसा तेन धर्मशीलेन द्राजिना ।	ज्ञायितं पुक्कलं द्रव्यं तत्त्वार्थं सुसिद्धये ॥	२९
छान्नाणां वृत्तिवानेन नैकेषां विदुषां तथा ।	ज्ञानाभ्यासाय निष्कामसाहार्यं स प्रदत्तवान् ॥	३०
जलवाङ्गादिकानां तु प्रातिकृत्यादसौ मुनिः ।	कार्यं विद्यार्थिं कं तत्र समाप्यान्यत्र चास्थितः ॥	३१
तत्रापि सततं सर्वं साहार्यं तेन यच्छता ।	ग्रन्थमालाप्रकाशाय महोत्साहः प्रदर्शितः ॥	३२
नन्दे-निर्वैङ्म-बन्द्राद्वदे जाता पुनः सुयोजना ।	सिंधीत्वाय विस्तराय च नूतना ॥	३३
सतः सुहत्यरमर्शीत् सिंधीविशानभस्तता ।	भा विश्वा भ व ना येयं ग्रन्थमाला समर्पिता ॥	३४
आसीत्तस्य मनोवाङ्छाऽपूर्वग्रन्थप्रकाशने ।	तदर्थं ज्ञायितं तेन लक्ष्मावधि हि रूप्यकम् ॥	३५
दुर्विलासाद् विधेहेत्त !	दौर्माण्याचारात्मबन्धूनाम् ।	३६
द्वौर्माण्याचारात्मबन्धूनाम् ।	स्वल्पेनैवाय कालेन स्वर्गं स सुकृती ययौ ॥	३७
इन्द्रु-खै-ज्ञान्ये-नैत्रेन्द्रे मासे आषाढसञ्ज्ञके ।	कलिकाताम्बृष्टयुग्मं स प्राप्तवान् परमां गतिम् ॥	३८
पितृमैक्यं तदपुज्ञैः प्रेतसे पितृरात्मनः ।	इयं ग्रन्थावलिः श्रेष्ठा प्रेष्ठा प्रज्ञावतां प्रथा ।	३९
इयं ग्रन्थावलिः श्रेष्ठा प्रेष्ठा प्रज्ञावतां प्रथा ।	भूयाद् भूलै सतां सिंधीकुलकीर्तिप्रकाशिका ॥	४०
विद्वज्ञमकृताद्वादा सदा ।	चिरं नन्दित्विष्टं लोके श्रीसिंधी ग्रन्थप्रदत्तिः ॥	४१

॥ सिंघीजैनग्रन्थमालासम्पादकप्रशस्ति ॥

स्वस्ति श्रीमेदपाठाख्यो देशो भारतविशुद्धः । रूपाहेलीति सलाङ्गी पुरिका तत्र सुखिता ॥	१
सदाचार-विचाराभ्यां प्राचीनतृपतेः समः । श्रीमहातुरसिंहोऽत्र राठोड़ान्वयभूमिपः ॥	२
तत्र श्रीहृषिसिंहोऽभूद् राजपुत्रः प्रसिद्धिभाक । क्षात्रधर्मेवनो यश्च परमारकुलाद्यर्णीः ॥	३
मुख्य-भोजमुखा भूपा जाता यस्मिन् महाकुले । किं वर्ण्यते कुलीनस्वं सल्कुलजातजन्मनः ॥	४
पक्षी राजकुमारीति वस्त्राभूद् गुणसंहिता । चानुर्य-रूप-लावण्य-सुवाक्ष सौजन्यभूषिता ॥	५
क्षमित्राणीप्रभापूर्णा शौर्योदीप्तमुखाकृतिम् । योऽद्वैत जनो मेने राजन्यकुलजा त्वियम् ॥	६
पुत्रः किसनसिंहाख्यो जातस्त्वयोरनिप्रियः । रणमल्ल इति चान्यद् यज्ञाम जननीकुलम् ॥	७
श्रीदेवीहंसनामाऽत्र राजपूत्र्यो यतीश्वरः । व्योतिभैर्षज्यविद्यानां पारगामी जनप्रियः ॥	८
आगतो महदेशाद् यो अमन् जनपदान् बहूद् । जातः श्रीहृषिसिंहस्य प्रीति-अद्वास्पदं परम् ॥	९
तेनायाप्रतिमप्रेमणा स तस्मृतः स्वसक्षितौ । रक्षितः शिक्षितः सम्यक् कृतो जैनमतानुगः ॥	१०
दौभौम्यात् तरिच्छोर्योर्व्ये गुह-तासी दिवंगतौ । विमुदः स्वगृहात् सोऽथ यद्यच्छया विनिर्मतः ॥	११

तथा च-

ज्ञानस्या नैकेषु देशेषु लेखित्वा च बहूद् नरान् । दीक्षितो मुण्डितो भूत्वा जातो जैनसुनिततः ॥	१२
ज्ञातान्यनेकशास्त्राणि नानाधर्ममतानि च । मध्यस्थबुद्धिना तेन तत्त्वात्स्वगवेषिणा ॥	१३
अधीता विविधा भाषा भारतीया द्युरोपज्ञाः । अनेका लिपयोऽप्येवं प्रस्त्र-कृतनकालिकाः ॥	१४
येन प्रकाशिता नैके अन्या चिद्वाप्यशेषिताः । लिखिता बहुत्रो लेखा ऐतिहात्ययुग्मिकातः ॥	१५
स बहुभिः सुविद्विक्षित्वामण्डलैश्च सल्कृतः । जिनविजयनामाऽसौ ख्यातोऽभवद् मनीषिषु ॥	१६
यस्य तो विश्वर्ति ज्ञात्वा श्रीमद्गामीमहात्मवतः । आहूतः सादूरं पुण्यपञ्चनात् स्वयमन्यदा ॥	१७
पुरे चाहम्मदावादे राष्ट्रीयः शिक्षणालयः । विद्या पीठ इति ख्यात्या प्रतिष्ठितो यद्याऽभवत् ॥	१८
आचार्यत्वेन तत्रोच्चनियुक्तः स महात्मना । रस्म-मूर्ति-निर्धीन्द्रीदेषु पुरात एवा रूपं मन्दिरे ॥	१९
वर्षीणामष्टके यावत् सम्मूल्यं तत् पदे ततः । गत्वा जमीनराष्ट्रे स तस्संस्कृतिमधीतवान् ॥	२०
तत आगत्य सैलुप्ती राष्ट्रकार्ये च सक्रियम् । कारावासोऽपि सम्याप्तो येन स्वराज्यपर्वणि ॥	२१
ऋग्मात् ततो विनिमुक्तः स्थितः शा निति नि केत ने । विश्ववन्यकवीन्द्रश्चीरत्रीन्द्रनाथभूषिणे ॥	२२
सिंघीपद्युतं जैन ज्ञान पीठं तदाश्रितम् । स्वापिते तत्र सिंघीश्रीहालचन्दस्य सनुना ॥	२३
श्रीबहादुरसिंहेन दानवीरेण धीमता । समृद्ध्यं निजतातस्य जैनज्ञानप्रसारकम् ॥	२४
प्रतिष्ठितश्च तस्यासौ पदेऽधिष्ठातृसञ्ज्ञके । अथवाप्यन् वरान् शिव्यान् ग्रन्थयन् जैनवाङ्मायम् ॥	२५
तस्य ब्रह्मणां प्राप्य श्रीसिंघीकुलकेतुना । स्वपितृश्रेयसे होषा प्रारब्धा ग्रन्थमालिका ॥	२६
अथैवं विगते यस्य वर्षीणामष्टके पुनः । ग्रन्थमालाविकासार्थिप्रवृत्तिषु प्रयत्नतः ॥	२७
वाणी-नद्य-नैकेन्द्रीदेषु मुंबाईनगरीस्थितः । मुंशीति विस्वदेव्यातः कन्हैयालालधीतवानः ॥	२८
प्रवृत्तो भारतीयानां विद्यानां पीठनिर्मितौ । कर्मनिष्ठस्य तस्याभूत् प्रयत्नः सफलोऽचिरात् ॥	२९
विदुषां श्रीमतां योगात् पीठो जातः प्रतिष्ठितः । भारतीय पदोपेत विद्या भवन सञ्ज्ञया ॥	३०
आहूतः सद्वकार्यार्थं स मुनिसेन सुहृदा । ततः प्रभृति तत्रापि सहयोगं प्रदत्तवान् ॥	३१
तद्वचनेऽन्यदा तस्य सेवाऽविका इषेष्विता । स्त्रीकृता नभ्रभावेन साऽप्याचार्यपदाश्रिता ॥	३२
नन्दे-निर्धी-चन्द्रप्रादेवं वैकमे विहिता पुनः । एतद्वग्रन्थाधिलीस्थैर्यकृत् तेन नव्ययोजना ॥	३३
परमधारीत् ततस्त्वय श्रीसिंघीकुलभास्त्रता । भा विद्या भवन येवं ग्रन्थमाला समर्पिता ॥	३४
प्रवत्सा दृश्यसाहस्री पुनस्त्वयोपदेशतः । स्वपितृस्मृतिमन्दिरकरणाय सुक्रीतिना ॥	३५
दैवादद्येषु गते काले सिंघीवर्णी दिवंगतः । यस्य ज्ञानसेवायां साहाय्यमकरोत् महत् ॥	३६
पितृकार्यप्रगत्यर्थं चलशीलैस्तदात्मजैः । राजेन्द्रसिंहसुख्यैश्च सल्कृतं तव्यस्वलतः ॥	३७
पुण्यक्षेत्रपितृनाम्ना ग्रन्थागारकृते पुनः । बन्धुजयेषु गुणशेषो द्युर्द्वलक्ष्मे प्रदत्तवान् ॥	३८
ग्रन्थमालाप्रसिद्ध्यर्थं पितृवत् तस्य कृष्णितम् । श्रीसिंघीवन्युभिः सर्वं तदूगिराऽनुविधीयते ॥	३९
विद्वज्ञनकृताहुदादा सञ्चिदातन्ददा सदा । चिरं नन्दस्त्रियं लोके जिन विजय भारती ॥	४०

SINGHI JAIN SERIES

Works in the Series already out.

ॐ अद्यावधि सुद्रितप्रन्थनामावलि ३५

१ मेरतुङ्गाचार्यरचित प्रबन्धचिन्तामणि
मूल संस्कृत ग्रन्थ.	१५ हरिभद्रसूरिविरचित धूर्तीष्ठान. (प्राकृत)
२ पुरातनप्रबन्धसंग्रह बहुविध ऐतिहासिकपरिपूर्ण
अनेक निबन्ध संचय.	१६ दुर्गदेवकृत रिष्टसमुच्चय. "
३ राजशीखरसूरिरचित प्रबन्धकोश.	१७ मेघविजयोपाध्यायकृत दिग्गिवजयमहाकाव्य.
४ जिनप्रभसूरिकृत विविधनीर्थकल्प.	१८ कवि अब्दुल रहमानकृत सन्देशरासक.
५ मेघविजयोपाध्यायकृत देवानन्दमहाकाव्य.	१९ भर्तुहरिकृत शतकव्रयादि सुभाषितसंग्रह.
६ यशोविजयोपाध्यायकृत लैनतकैभाषा.	२० शास्त्राचार्यकृत न्यायावतारवार्तिकनृसि.
७ हेमचन्द्राचार्यकृत प्रभाणमीमांसा.	२१ कवि धाहिलरचित पडमस्तीचरित. (अप०)
८ भट्टाकलकृतेवकृत अकलङ्कग्रन्थश्रव्यी.	२२ महेश्वरसूरिकृत नाणदंचमीकहा. (प्राकृ०)
९ प्रबन्धचिन्तामणि - हिन्दी भाषान्तर.	२३ श्रीभद्रबाहुआचार्यकृत भद्रबाहुसंहिता.
१० प्रभाणन्दसूरिरचित प्रभावकरित.	२४ जिनेश्वरसूरिकृत कवाकोषप्रकरण. (प्रा०)
११ सिद्धिचन्द्रोपाध्यायरचित भानुचन्द्रगणिचरित.	२५ उदयप्रभसूरिकृत धर्माभ्युदयमहाकाव्य.
१२ यशोविजयोपाध्यायविरचित ज्ञानविन्दुप्रकरण.	२६ जयसिंहहरिकृत धर्मोपदेशमाला. (प्रा०)
१३ हरिषेणाचार्यकृत छृष्टकथाकोश.	२७ कोङ्डलविरचित लीलाकृष्ण कहा. (प्रा०)
१४ जैनपुस्तकप्रकाशसंग्रह, प्रथम भाग.	२८ जिनदत्तार्थ्यानद्वय. (प्रा०)
	२९ स्वयंभूविरचित पडमचरित, भाग १ (अप०)
	३० सिद्धिचन्द्रकृत काव्यप्रकाशराखण्डन.
	३१ दामोदरकृत उक्तिलयस्ति प्रकरण.

Dr. G. H. Bühl's Life of Hemachandrāchārya.

Translated from German by Dr. Manilal Patel, Ph. D.

Works in the Press.

ॐ संप्रति सुद्रमाणग्रन्थनामावलि ३६

१ ऊरतरगच्छन्दहृदगुर्वाचिलि.	४ महामुनिगुणपालविरचित जंतुचरित्र (प्राकृत)
२ कुमारपालचरित्रसंग्रह.	५ जयपाहुडनम निमित्तशास्त्र. (प्राकृत)
३ विविधगच्छीयपट्टावलिसंग्रह.	६ गुणचन्द्रविरचित भेदीकर्मचन्द्रवंशाप्रबन्ध.
४ जैनपुस्तक प्रशस्तिसंग्रह, भाग २.	७ तथ्यचन्द्रविरचित हस्मीरमहाकाव्य.
५ विज्ञसिसंग्रह - विज्ञप्ति महालेख - विज्ञसे त्रिवेणी
आदि अनेक विज्ञसिलेख समुच्चय.	८ महेन्द्रसूरिकृत नर्मदासुन्दरीकथा. (प्रा०)
६ उद्घोतनसूरिकृत कुवलयमालाकथा.	९१ कौटिल्यकृत अर्थशास्त्र - सटीक. (कलिपयांश)
७ कीर्तिकौमुदी आदि वस्तुपालप्रशस्तिसंग्रह.	१४ गुणप्रभाचार्यकृत चिनयसूत्र.

Shri Bahadur Singh Memoirs

- १ स. बाबू श्रीबहादुरसिंहजी सिंधी समूत्प्रन्थ [भारतीय विद्या, भाग ३] सन १९४५.
- २ Late Babu Shri Bahadur Singhji Singhi Memorial volume.
BHARATIYA VIDYA [Volume V] A. D. 1945.
- ३ Literary Circle of Mahāmūlīya Vastupāla and its Contribution to Sanskrit Literature. By Dr. Bhogilal J. Sandesara, M. A., Ph. D.
- ४-५ Studies in Indian Literary History, Two Volumes.
By Prof. P. K. Gode, M. A.

उक्ति-व्यक्ति-प्रकरण

विषयानुक्रम

ग्रन्थसंगादकका प्रास्ताचिक वक्तव्य

A STUDY OF THE NEW INDO-ARYAN SPEECH
TREATED IN THE 'UKTI-VYAKTI-PRAKARANA'

By Prof. Dr. SUNIL KUMAR CHATTERJI,

M. A. D. Lit. F. A. S. B. 1-70

INDEX to the *Study* 71-72

Material of Social and Historical Interest in the
UKTI-VYAKTI-PRAKARANA

• By Dr. MOTI CHADRA, M. A. Ph. D. 73-84

उक्तिव्यक्तिग्रन्थ-मूलभूताः कारिकाः *₹-८*

” स्वोपहृष्टव्याख्या १-१२

परिशिष्टानि

१ मूलभूतकारिकाणामकाराद्यनुक्रमेण सूचिः	५४
२ उद्भूत श्लोकान्तामकारादिक्रमेण सूचिः	५५
३ विशिष्टनाम्नामकाराद्यनुक्रमेण सूचिः	५६
४ ग्रन्थगतदेश्यभाषादाव्यानामकारादिक्रमानुसारसूचिः	५७-

* *

ग्रन्थसंपादकका प्रास्ताविक वक्तव्य

*

भारतीय प्राच्यविद्याके विद्वानोंके करकमलमें, पण्डित दामोदर कृत उच्चित्यक्ति-प्रकरण नामका यह अपूर्व प्रन्थ, सिंधी जैन ग्रन्थमालाके ३९ वें खनके रूपमें, मेंट करते हुए मुझे सविशेष सन्तोष हो रहा है।

सविशेष सन्तोष इसलिये, कि इस ग्रन्थगत विषयका वास्तविक मूल्यांकन करनेका जिनका विशेष अधिकार है और जिनने मेरे खेहके वश हो कर, बड़े परिश्रमके साथ, इस ग्रन्थ पर बहुत ही गंभीर अध्ययनपूर्ण विस्तृत 'स्टडी' के रूपमें विवेचन लिख देनेका ओदार्य दिखलाया है वे मेरे परम शुद्धनिमित्त एवं परम सम्मानभाजन डॉ० श्री सुनीति कुमार चाटुर्ज्या, आज जिस समय यह ग्रन्थ प्रसिद्धिमें रखा जा रहा है, अखिलभारतीय प्राच्यविद्या परिषत् के प्रधान अध्यक्षस्थानको अलंकृत कर रहे हैं+। डॉ० चाटुर्ज्या, जैसा कि भारतके सभी प्राच्यविद्याभिन्न विद्वान् जानते हैं, वर्तमान भारतके एक सबसे बड़े भाषावैज्ञानिक विद्वान् हैं। इनने अपनी बहुमुखी प्रतिभाके प्रभावसे युरप-अमेरिका जैसे देशोंके विविध विद्वन्मंडलोंके सम्मुख, भारतीय संस्कृतिके गौरवका प्रकाश और प्रसार करने निमित्त, प्रौढ़ पाण्डित्यपूर्ण व्याख्यानादि देकर; तथैव भाषा, साहित्य, संस्कृति इत्यादि विषयक अनेक मौलिक एवं बहुमूल्य ग्रन्थ - निबन्ध आदि लिख कर, अभिनव भारतकी विशिष्ट विद्वत्ताका सम्मान बढाया है। इन्हींके पाण्डित्यपूर्ण परिश्रमके उत्तम फलसे अलंकृत, भारतकी नूतन - भारत - आर्यकुलीन - शाखाओंके अन्तर्गत, काशीप्रदेशीय भाषाके प्राचीन खलूपका, प्रामाणिक परिचय कराने वाले एवं अद्यापि अप्रसिद्ध इस अपूर्व ग्रन्थको, इस प्रकार, ऐसे सुअवसर पर, प्रकट करनेका सुयोग प्राप्त हो रहा है।

डॉ० चाटुर्ज्या महाशय लिखित 'स्टडी'का मुद्रणकार्य कोई ६-७ वर्ष पूर्व ही संपन्न हो चुका था — लेकिन ग्रन्थमालाके कई ग्रन्थोंके एकसाथ संशोधन-संपादन-मुद्रण आदि कार्योंमें व्यग्र रहनेके कारण, मैं इसे इत्यपूर्व प्रकट करनेमें असमर्थ रहा इसलिये इसका मुश्कुल असन्तोष भी है।

डॉ० श्री सुनीति बाबूने इस ग्रन्थके विषयमें युरप - अमेरिकाके भारतीयभाषाशास्त्रविद्वानोंके सम्मुख भी, प्रसंगवश, कई बार जिक्र किया और व्याख्यानादिमें भी उल्लेख किया, जिसके कारण, देश एवं विदेशके कई जिज्ञासु विद्वान् इस ग्रन्थकी प्रसिद्धिके लिये बड़े उत्सुक हो रहे हैं और उनके कई पत्रादि भी मेरे पास आते रहे हैं। आशा है कि अब इस ग्रन्थको प्राप्त कर वे अपनी जिज्ञासाको सन्तुष्ट कर सकेंगे और ऐसा हुआ तो हम अपना श्रम सफल समझेंगे।

*

+ गुजरातके राजनगर, अहमदाबादमें, दिनांक ३०-३१, अक्टूबर, सन् १९५३ में होने वाला 'अखिल भारतीय प्राच्यपरिषत्' (ऑल इन्डिया ओरिएन्टल कॉन्फरन्स) का १७ वां अधिवेशन।

इस प्रन्थका सबसे पहला उल्लेख, मेरे एक सर्गत्रासी लेहास्पद विद्वान् मित्र श्री चिमनलाल डाह्याभाई दलाल एम्. ए. (गायकवाडस् औरिएन्टल सीगिंग के उत्पादक एवं आद्य संपादक) ने, अपने एक निबन्धमें किया, जो सुलभमें, सन् १९१५ के मई मासमें, संयोजित गुजराती साहित्य परिषत् के पंचम अधिनेशनके लिये लिखा गया था। ‘पाठणके भण्डार और खास करके उनमें उपलब्ध अपन्नेश्वर तथा प्राचीन गुजराती साहित्य’ यह उनके निबन्धका मुख्य विषय था। उनमें उससे कुछ ही महिनों पहले, पाठणके भण्डारोंका विशेष रूपसे अवलोकन किया था और उस अवलोकनमें उनका मुख्य दृष्टिकोण यह रहा था कि प्राचीन गुजराती और अपन्नेश्वर भाषा विषयक किस प्रकारकी सामग्री, उन भण्डारोंमें संचित है। उस समय उनने प्रस्तुत मन्थकी प्राचीन ताडपत्रीय पुस्तिकाका भी सरसरी तौरसे अवलोकन किया; लेकिन मालूम देता है कि इसका कुछ प्रारंभिक भाग ही उनने पढ़ा और उससे अधिक विशेष परिचय नहीं प्राप्त किया। उक्त निबन्धमें, अन्तमें उनने प्राचीन औक्तिक विषयक कई नई कृतियोंका उल्लेख किया, जिनके विषयमें, उससे पहले किसीको कुछ ज्ञात नहीं था। परन्तु दामोदरके प्रस्तुत उक्तिव्यक्ति प्रकरण के विषयमें, उनने अपने निबन्धमें संक्षेपमें इतना ही लिखा कि “दामोदर रचित उक्तिव्यक्ति (५० आर्या) ताडपत्र पर है। टीकाकारने उक्तिव्यक्तिका, अपन्नहा भाषाओंसे आवश्यादित संस्कृत भाषाका प्रकटीकरण ऐसा अर्थ किया है।” इस कथनसे ज्ञात होता है कि श्री दलाल इस प्रन्थका विशेष अवलोकन नहीं कर सके। नहीं तो उनके जैसे बहुत ही मर्मज्ञ और सूक्ष्मदृष्टा विद्वान्‌के लक्ष्यमें इसका महत्व आये बिना न रहता।

महात्मा गांधीजीके मुख्य नेतृत्वमें स्थापित अहमदाबादके गुजरात राष्ट्रीय विद्यापीठ के पुरातत्त्व मन्दिर नामक विशिष्ट विभागके आचर्य पद पर, प्रस्तुत संगादकाकी जबसे सर्वप्रथम नियुक्ति हुई, तभी से मैंने औक्तिक प्रकारके साहित्यका संकलन करना निश्चय किया और यथाशक्य उसको प्रकाशमें लानेको प्रयत्न चलाया। इ. स. १९२३-२४ का समय होगा—मैं एक बार पाठण गया और वहांसे कुछ अन्यान्य औक्तिक प्रकरणोंके प्राचीन आदर्श प्राप्त किये और साथमें प्रस्तुत दामोदरकृत उक्तिव्यक्तिप्रकरण की वह ताडपत्रीय पुस्तिका—जिसका उल्लेख श्री दलालने उक्त रूपसे अपने निबन्धमें किया था—देखनेका भी प्रयत्न किया। पाठणके जिस भण्डारमें यह पुस्तिका सुरक्षित है उस भण्डारमें प्रवेश करना और उसमेंसे प्रन्थ प्राप्त करना बड़ा दुर्लभ-सा है। पर दिवंगत ज्ञानतपसी मुनिवर श्री चतुरविजयजी महाराजकी सुकृपासे मुझे उस पुस्तिकाके दर्शनका सौभाग्य प्राप्त हो गया। पुस्तिकाकी लिपि देखते ही मुझे यह तो ज्ञात हो गया कि यह पुस्तिका गुजरात—राजस्थानमें कहीं नहीं लिखी जा कर पूर्व भारतके किसी प्रदेशमें लिखी गई होनी चाहिये। गुजरात—राजस्थानकी ताल्लीन शास्त्रीय लिपि और पूर्वदेशीय शास्त्रीय लिपिके मरोडमें (आकृति और रेखांकण आदिमें) थोड़ा बहुत भेद पाया जाता है, जिसे बहुलिपिविज्ञ तुरन्त पहचान सकता है। फिर मैंने इसके कुछ पन्ने उलट-पुलट कर देखे, तो इसके बीच बीचमें देश्य भाषाके जो शब्द भेरे पढ़नेमें आये उनकी भाषा, उन औक्तिक कृतियोंकी भाषासे कुछ मित्र मालूम दी, जो

मुख्यावदोध आदि औक्तिक ग्रन्थोंमें प्रयुक्त हुई है। मेरी इच्छा इस ग्रन्थका कुछ विशेष रूपसे अनुशीलन करनेकी हुई, अतः मैंने उक्त पूज्य मुनिवरसे निवेदन किया कि वे मेरे लिये इस ताडपत्रीय पुस्तिकाकी, किसी योग्य लेखकसे प्रतिलिपि करा दें। मेरा पाठण जाना केवल दो-तीन दिन हीके लिये हुआ था और भण्डारमेंसे उक्त पुस्तिकाका बहार नीकलना अशक्य था; अतः मैंने उनसे ऐसी प्रार्थना पर उक्त मुनिवरने दो-चार महिने बाद इसकी प्रतिलिपि करवा भेजी।

उस समय 'गुजरात पुरातत्त्व मन्दिर ग्रन्थाचलि' में प्रकट करनेके लिये 'प्राचीनगुजराती गद्यसंदर्भ' के नामसे एक संप्रहालक ग्रन्थ मैं तैयार कर रहा था, जिसमें वि० सं० १३०० से ले कर १६०० तकके ३०० वर्षोंमें लिखे गये, प्राचीन गुजराती—पञ्चमी राज स्था नी भाषाके चुने हुए उद्घरणोंका एक अच्छा प्रमाणभूत संग्रह संकलित करना चाहा था। इसके लिये मैंने बहुत कुछ आधारभूत सामग्री एकत्रित करनी शुरू की। पाठण आदिके भण्डारोंमें प्राप्त प्राचीन ताडपत्रीय एवं वैसी ही प्राचीन कागजीय पुस्तकोंमें, यत्र तत्र उपलब्ध फुटकल गद्य उद्घरणोंके साथ, कुछ स्वतंत्र प्रकरणस्वरूप कृतियोंका भी मैंने संग्रह किया। इस सामग्रीको व्यवस्थित करनेमें एवं उसका कालक्रमानुसार संकलन करनेमें, कुछ विशेष समयका व्यतीत होना अनिवार्य बन गया कर, मैंने प्रथम एक उदाहरणस्वरूप, वि० सं० १३०० से ले कर १५०० के बीचके २०० वर्षोंके अन्तर्गत लिखे गये ग्रन्थोंमें, भाषा और शैली—दोनों दृष्टिसे अधिक उपयुक्त लगने वाले अवतरणादिका छोटा-सा संकलनात्मक निबन्ध तैयार कर प्रकट किया। यही उक्त गुजराती गद्यसंदर्भ है।

इस ग्रन्थके मूल मात्रका मुद्रण कार्य जब संपन्न होने आया, तब मेरा जर्मनी जानेका प्रसंग बना। १९—२० महिने उधर बीता कर मैं जब वापस स्वदेश आया, तो अहमदाबादमें, महामार्जीने भारतकी स्वतंत्रताके लिये वह संसारप्रसिद्ध नमक-सत्त्वग्रहका आन्दोळन शुरू किया। गुजरातके राष्ट्रीय विद्यापीठके एक विनम्र सेवकके रूपमें, मेरा भी उस आन्दोळनमें सम्मिलित होना सामाविक था। अतः उस पुण्य पर्वमें भाग लेनेके कारण, जर्मनीसे वापस आने पर मी, मैं अपने पूर्व प्रारब्ध साहित्यिक कार्योंका, पुनः सन्धान करनेमें प्रायः असमर्थ रहा और गुजरात विद्यापीठके पुरातत्त्व मन्दिरमें बैठ कर 'प्राचीन गुजराती गद्यसंदर्भ' पर विस्तृत विवेचनात्मक प्रस्तावना आदि लिखनेके बदले, ब्रिटिश सरकारके कारागारमें जा कर बैठनेका, और वहां पर 'रिगरस इम्प्रिजनमेट' की सजाके अनुरूप कार्य करनेका तप प्राप्त हुआ। जेलमेंसे मुक्ति मिलने बाद, मुझे कवीन्द्र गुरुदेव श्री श्री रवीन्द्र नाथ की पुनीत इच्छानुरूप, 'यत्र विश्वमाभास्यकलीडम्' सूत्रकी सार्थकताकी साक्षात् अनभूति कराने वाले विश्वभारती के शान्ति निकेतन में जा कर रहनेका सदूभाग्य प्राप्त हुआ। वहाँ पर रहते हुए मैंने सिंघी जैन ग्रन्थमाला का आरंभ किया। इस ग्रन्थमालाके द्वारा, मैंने अपने पूर्वसंकलित विविध ग्रन्थोंके संपादन-संशोधन आदि करने-करानेका एवं उनको प्रकाशमें लानेका प्रयत्न प्रारंभ किया। इस कार्यका यह २३ वां वर्ष

चल रहा है। मन्थमाला द्वारा जो मन्थ प्रकाशमें आये हैं उनकी उपयोगिता एवं विशिष्टताकी तज्ज्ञ विद्वानोंने यथेष्ट प्रशंसा की है और उनके द्वारा हमारे प्राचीन साहित्य, इतिहास, तत्त्वज्ञान, भाषाविज्ञान आदि अनेक सांस्कृतिक विषयों पर, विद्वानोंको कई प्रकारकी अभिनव सामग्री द्वात् एवं ग्राप हुई है।

प्रस्तुत उक्ति प्रकरण का भी, इस मन्थमाला द्वारा प्रकाशन करनेका मेरा संकल्प, शान्तिनिकेतनमें ही हो गया था। मैंने इस मन्थका कुछ परिचय, शान्तिनिकेतनमें, मेरे श्रद्धेय सन्मित्र महामहोपाध्याय पे० श्री विघ्नशेखर शास्त्रीको दिया तो वे सुन कर बड़े प्रसन्न हुए और बोले कि इस प्रन्थको तो श्री सुनीति बाबूको दिखाना चाहिये—इत्यादि। मुझे समयका तो ठीक सारण नहीं है, लेकिन सन् ३२—३३ के बीचमें, श्री सुनीति बाबूसे मेरा, सबसे पहला, परिचय हुआ, तब मैंने इनको इस मन्थका परिचय दिया, जिसे सुन कर, इसे बहुत शीघ्र प्रसिद्ध कर देनेकी इनने प्रेरणा की। मन्थमालाके अनेक मन्थोंका संपादन और मुद्रण कार्य मैंने एक साथ शुरू कर दिया था, इससे तुरन्त तो मैं इसका मुद्रण कार्य हाथमें न ले सका; परंतु अवकाशासुसार, सन् १९३७ में मैंने इसका कुछ भाग प्रेसमें दिया। अन्यान्य मन्थोंके मुद्रणके साथ इसका भी धीरे धीरे मुद्रण होता रहा। जब मूल प्रन्थका मुद्रणकार्य पूरा हुआ, तब मैंने इसका व्याकरण विषयक विशेषण और विवेचन लिख देनेके लिये, श्री सुनीति बाबूसे निवेदन किया और इनने बड़े आनन्द और उत्साहसे उसका स्वीकार किया। इस प्रन्थ पर, इस प्रकारके गंभीर अध्ययन पूर्ण विवरण (सुडि) लिखनेकी, इनके जैसी विशिष्ट क्षमता, भारतमें आज कोई अन्य विद्वान् रखता हो, ऐसा मुझे तो अनुभव नहीं है।

ताना प्रकारकी साहित्यिक और सांस्कृतिक प्रवृत्तियोंमें सतत व्यस्त रहने पर भी, बहुत ही परिश्रमके साथ, अपना बहुमूल्य समय व्यतीत कर, श्री सुनीति बाबूने प्रस्तुत विवरणके आलेखन द्वारा, इस मन्थके महत्व और वैशिष्ट्य पर जो प्रकाश डाला है और ऐसा करके इसके संपादकके प्रति जो परम सुहृद्भाव प्रदर्शित किया है, उसके लिये मैं इनके प्रति अपना हार्दिक कृतज्ञभाव प्रकट करनेमें, अपनी परम प्रसन्नता अनुभव करता हूँ।

*

इस उक्ति व्यक्ति प्रकरण की पुरातन ताडपत्रीय पुस्तिका पाटणके जिस प्राचीन मन्थ भण्डारमें उपलब्ध हुई है वह 'संघवी पाटक भण्डार' नामसे प्रसिद्ध है। यह मन्थभण्डार एक बहुत पुरातन कालीन है। कुछ लोकोंने तो इसे खंय हेमचन्द्राचार्यका ही ज्ञानभण्डार कह कर उल्लिखित किया है। कम से कम ५०० से अधिक वर्षोंसे तो यह भण्डार इसी पाटक (मुहूला) में सुरक्षित है, जिसके निश्चित उल्लेख मिलते हैं। यों तो पाटणमें ऐसे कई प्राचीन मन्थभण्डार हैं, जिनमें, इसकी अपेक्षा कई गुणी अधिक मन्थसंख्या उपलब्ध होती है; पर इसकी विशेषता यह है कि एक तो इसमें केवल ताडपत्रीय मन्थ ही सुरक्षित हैं और दूसरी उन ताडपत्रीय मन्थोंकी संख्या, अन्य भण्डारोंकी संख्यासे कहीं अधिक है। गायकवाडसु ओरिएन्टल सिरीजमें प्रकाशित 'पाटणके मन्थभण्डारोंकी सूचि' नामक बृहत्काय पुस्तकमें, इस भण्डारगत

मिथी जैन प्रन्थमाला]

[उत्तिष्ठयित्वा प्रकरण

A

B

^ आचार, द्वितीय ग्रन्थ : B पर्याक ४, प्रथम ग्रन्थ

[तिर्यी जैन अन्धमाला]

[उचिक्षयाचिपकरण]

A

B

C

। नाडपत्रांक ३८, प्रथम पृष्ठ । ३ दशांक ३५, द्वितीय पृष्ठ । । उचिक्षयाचिपकरण अन्धमाला संक्षक प्राप्तक पत्र

ग्रन्थोंकी नामावलि आदि प्रकट हो चुकी है। प्रत्युत प्रकरणकी त्रिति पुस्तिका भी इसी भण्डारमें संग्रहित है।

जैसा कि ग्रन्थके मुद्रित भागसे ज्ञात हो रहा है, यह ग्रन्थ अष्टूर्ण एवं त्रुटिन है। ग्रास पुस्तिकामें १ से ६१ पत्र तक मिलते हैं जिनमें भी बीचके ५१, ५२, ५५, ५९, ६० इस प्रकार ५ पत्र नहीं हैं। पुस्तकगत विषयकी दृष्टिसे, मालूम देता है कि ग्रन्थ काफी बड़ा होगा। जो भाग खण्डित हो कर अप्राप्य है वह कितना होगा इसकी कोई कल्पना करनेका साधन नहीं है। मूल ग्रन्थकी कुल ५० कारिकारें हैं जिनमेंसे २९ कारिकाओंकी विवृति अथवा व्याख्या उपलब्ध है। शेष कारिकाओंका अर्थात् २१ कारिकाओंका विवरण अनुपलब्ध है। इस दृष्टिसे यह मुद्रितग्रन्थ आधेसे कुछ ही आधिक भाग जितना होगा। और इस कल्पनानुसार यदि तर्क किया जाय तो कम-से-कम ४०-५० जितने पत्र इसके नष्ट हो गये होंगे।

यह ताढपत्रीय पुस्तिका, मध्यम आकारकी है। इसके पत्रोंकी लंबाई १२५ इंच है और चौड़ाई १५ से २ इंच तक है। प्रत्येक पृष्ठ पर ६-८ पत्रियां लिखी हुई हैं और प्रत्येक पत्रियमें ६०-६५ जितने अक्षर लिखे हुए हैं। पत्रमें की लिखावट दो भागोंमें विभक्त है और बीचमें, पुस्तिकाको सूतके धागेसे बांध रखनेके निमत्त इंच जितनी जगह कोरी छोड़ दी गई है और उसमें सूत पिरोनेके लिये छिद्र भी बने हुए हैं। पत्रोंकी लिखावट एवं लिपिके आकार-प्रकार आदिकी कल्पना, साथमें दिये गये पत्रोंके चित्र देखनेसे हो सकेगी।

पुस्तिकाका अन्तिम भाग उपलब्ध न होनेसे यह नहीं ज्ञात हो सकता कि लिपिकर्ताने इसके अन्तमें अपना समय, स्थान और नाम आदिका, जैसा कि वहुतसे लिपिकर्ता करते रहते हैं, कुछ निर्देश किया था या नहीं; और इसलिये इस पुस्तिकाके लिखी जानेके समयकी कोई विशेष कल्पना करनेका कुछ साधन नहीं है। लिपि, एवं सामान्य पत्रादिकी अवस्था देख कर, हमारा अनुमान होता है कि वि० सं० १३००-१३५० के समयके आसपास यह लिखी हुई होनी चाहिये।

इस पुस्तिकामें, एक किसी अन्य पुस्तिकाका पत्र भी साथमें मिला है जिसका पत्रांक ९ है। यह भी किसी व्याकरण विषयक पुस्तिकाका ही पत्र है जो गढ़तीसे इस पुस्तिकाके साथ लग गया है। इसका लिपिकर्ता वही है जो उक्तिव्यक्ति प्र० पुस्तिकाका लिपिकर्ता है। दोनोंके हस्ताक्षरोंकी एकरूपता एवं पत्रांक आकृति, परिमिति आदिकी सर्वेता समानता दृष्टिगोचर होनेसे, यह स्पष्टतया ज्ञात हो रहा है कि जिस लिपिकारने उक्ति० प्र० पुस्तिकाकी प्रतिलिपि की है उसीने इस पत्रांक ९ वाली किसी अन्य पुस्तिकाकी भी प्रतिलिपि की है। संभव है वह पुस्तिका भी पहले इस पुस्तिकाके साथ ही रखी रही हो और, किसी कारणवश, उसका यह ९ वां पत्रा उसमेंसे छीट कर इसके साथ लग गया हो और किर उस पुस्तिकाके अलग हो जानेसे यह पत्रा इसीमें पड़ा रहा हो। ऐसा गोलमाल प्रावः समान नापकी और समान लिपिकी प्रत्यीन पोथियोंमें और उनमें भी खास करके ताढपत्रीय पोथियोंमें अक्सर हुआ करता था। जेएलबेर, पाटण आदिके भण्डारोंमें ऐसी संख्याओं पोथियोंके पत्र उलट पुलट हुए हुए हैं और उनमेंसे अनेकोंके पत्रोंको, हमने स्वयं ठीक-ठाक भी करके जिस-उस पुस्तकके साथ मिला कर रखे हैं।

पुस्तिकाके प्रारंभमें प्रथम ग्रन्थकी मूळ - भूत ५० कारिकाएं लिखी गई हैं जो पत्र ४ की प्रथम पृष्ठिके मध्य भागमें समाप्त हुई हैं। इसके बाद चाहूं पंक्तिमें ही विश्वति या व्याख्याका प्रारंभ होता है।

ग्रन्थका नाम, जैसा कि कारिकाओंकी समस्तिके बादकी पंक्तिमें सूचित है 'उक्ति व्यक्ति' इतना ही है। पर पृष्ठ ३१ पर जैसा उल्लेख किया गया है, उससे इसका पूरा नाम 'उक्ति व्यक्ति शाखा' मालूम देता है। साथमें इसका 'प्रयोग प्रकाश' ऐसा दूसरा नाम भी शताव्या गया है।

यह ग्रन्थ अनेक दृष्टिसे महत्वका है। नूतन - भारतीय - आर्य - भाषाके इतिहासमें इसको सर्वप्रथम स्थान प्राप्त होना चाहिये। भारतके समग्र संरक्षित साहित्यमें, अभी तक ऐसी कोई ग्रन्थकृति प्राप्त नहीं हुई है जिसमें हमारी अनेकविधि देशभाषाओंमें से किसीके भी ११ वीं १२ वीं शताब्दी जितने प्राचीन एवं आरंभ कालके समयका स्वरूप बताने वाली, इस प्रकारकी प्रसाण-भूत एवं व्याकरणबद्ध 'उक्ति' अर्थात् 'बोली'की शान्दिक सामग्रीका संकलन प्राप्त हो। जैसा कि ३० चाहुंज्यी गटात्मके, अपनी 'हठी' के जारीगों, समग्रम सूचित किया है कि इस ग्रन्थमें प्रयुक्त 'बोली' प्राचीन कोलश देशकी बोली है और इस लिये इसे 'कोशली' भाषाका सबसे प्राचीन स्वरूप प्रदर्शित करने वाली कृति समझना चाहिये। 'कोशली' का लोक प्रचलित नाम वर्तमानमें 'अबधी' वा 'पूर्वीया हिन्दी' रूढ़ है। इसी अवधीमें, मालिक 'महमाद जायसीने अपनी लोकप्रिय पदुमावती कथाकी और बादमें संत तुलसीदासने रामचरितमानस अर्थात् रामायण कथाकी रचना की। ये दोनों महाकवि १६ वीं शताब्दीमें हुए। प्रस्तुत 'उक्ति व्यक्ति' प्र० की रचना उक्त दोनों महाकवियोंसे, कमसे-कम, ४०० वर्ष पूर्वीकी है। इतने प्राचीन समयकी यह रचना केवल कोशली अर्थात् अबधी उपनाम पूर्वीया हिन्दी की दृष्टिसे ही नहीं, अपितु समग्र नूतन - भारतीय - आर्यकुलीन - भाषाओंके विकास - क्रमके अध्ययनकी दृष्टिसे भी बहुत महत्वका स्थान रखती है।

इस ग्रन्थमें इस प्रकार केवल प्राचीन कोशलीकी भाषाका नमूना ही हमें नहीं मिल रहा है— परंतु उसके साथ, भाषा और व्याकरणशाखा विषयक कई अन्य महत्वकी बातोंका भी इसमें उल्लेख हैं। ग्रन्थकार इसमें प्रयुक्त देशभाषाका कोई विशिष्ट नामनिर्देश नहीं करता है। इसे केवल, सामान्य रूपसे अपसंधा नामसे उल्लिखित करता है। उस समय, संस्कृत एवं ग्रीड प्राकृत के सिवा

इस अन्य पुस्तिकाके पत्रका भी चित्र यहां पर दिया जाता है जिससे इसके स्वरूपका प्रत्यक्ष दर्शन हो सके। मालूम देता है कि जिस ग्रन्थका यह पत्र है वह शायद पण्डित दामोदर ही की कोई ऐसी ही अन्य कृति हो। इस एकमात्र पत्रके पढ़नेसे ग्रन्थगत विषयका जो आभूत होता है, उससे अनुमान होता है कि वह ग्रन्थ भी, बालजनोंके सरलताके साथ संस्कृत भाषाका प्रारंभिक एवं मूलाधार (बेजिक) स्वरूप ज्ञान करनेके उद्देश्यसे रचा गया होना चाहिये। ठीक इसी ढंगका एक सरल संस्कृतव्याकरणात्मक ग्रन्थ जिसका नाम 'बालशिक्षा'—है हम राजस्थान पुरातत अन्धमालामें प्रकट कर रहे हैं और उसकी प्रासारिक भूमिकमें प्रस्तुत पत्रगत विषयका विशेष परिचय देकर उसमें इसका कुछ पाठेदार भी देना चाहते हैं।

लोकव्यवहारकी प्रचलित देशभाषाके लिये विद्वान् जन अपभ्रंश नामका व्यवहार करते थे । अपने समयमें – अपने देशमें प्रचलित, लोकव्यवहृत अपभ्रंश भाषाका, संस्कृत व्याकरणकी पद्धतिमें किस प्रकारका संबन्ध है और किस प्रकार लोकभाषाके लोकरुढ़ उक्तियों = शब्दप्रयोगों द्वारा संस्कृतके व्याकरणका आधारभूत स्थूल ज्ञान प्राप्त किया जा सकता है – इसका विचार पण्डित दामोदरने इस मन्थमें निबद्ध किया है । इसमें प्रयुक्त ‘उक्ति’ शब्दका अर्थ है लोकोक्ति अर्थात् लोकव्यवहारमें प्रयुक्त भाषापद्धति; जिसे हम हिन्दी में ‘बोली’ कह सकते हैं । लोकभाषामें ‘उक्ति’ की जो ‘व्यक्ति’ अर्थात् व्यक्तता = स्पष्टीकरण; तत्संबन्धी विचारका विवेचन इस मन्थमें किया गया है अतः इसका नाम ‘उक्तिव्यक्ति शास्त्र’ रखा गया है ।

लोकभाषामें प्रचलित शब्द, वास्तवमें तो प्रायः संस्कृत भाषाके ही मूल शब्द हैं, परंतु पामरजन अर्थात् अपठित एवं अशिक्षित जनोंके अनुद्द वाग्व्यापारके कारणसे, उन शब्दोंके वर्णों, अक्षरों आदिमें परिवर्तन हो हो कर, उनके मूल स्वरूपका भंश हो गया अर्थात् वे शब्द अपने असली रूपसे भृष्ट हो गये । इस लिये इस लोकव्यवहारमें प्रचलित शब्दस्वरूप वाली भाषाको पण्डित दामोदरने अपभ्रंश या अपभ्रष्ट नामसे उल्लिखित किया है; और किस तरह इन अपभ्रष्ट शब्दप्रयोगोंका, संस्कृतके व्याकरणनिवद्ध किया, कारक, कर्म आदि उक्ति-प्रकारोंके साथ, संबन्ध रहा है, उसका स्वरूपप्रदर्शन, इस मन्थमें बताया है । इसीलिये इसका दूसरा नाम प्रयोग प्रकाश ऐसा रखा गया है ।

मन्थमें प्रतिपादित इस महत्वके विषय पर यहाँ अधिक लिखनेका अवकाश नहीं है । सदूभास्यसे इस विषयके प्रतिपादक, इसी शैलीमें लिखे गये, अनेक छोटे बड़े मन्थ, हमें राजस्थान एवं गुजरातके प्राचीन मन्थभण्डारोंमें से प्राप्त हुए हैं और उनके संग्रहालयके ऐसे दो - तीन मन्थ हम और प्रकाशित करना चाहते हैं । इनमेंसे, उक्तिरक्षाकर - आदि, ऐसी ही ४-५ कृतियोंका संग्रहस्वरूप, एक मन्थ तो, राजस्थान सरकार द्वारा प्रस्थापित एवं प्रकाशित तथा हमारे द्वारा संचालित एवं संपादित राजस्थान पुरातन मन्थमाला में शीत्र ही प्रकाशित होने वाला है ।

इस प्रकारकी उक्तिव्यक्ति विषयक भिन्न भिन्न कृतियोंका और उनमें प्रथित भाषा विषयक सामग्रीका विस्तृत विचार, हम किसी अन्यतम मन्थमें करना चाहते हैं । हिन्दी, राजस्थानी, गुजराती, मराठी, बंगाली आदि भारतीय - आर्यकुलीन - देशभाषाओंके विकास - क्रमके अध्ययनकी दृष्टिसे यह औक्तिक साहित्य - संग्रह बहुत उपयोगी सामग्री प्रस्तुत करेगा ।

दामोदरकी इस रचनामें, संस्कृतके जिस व्याकरण मन्थका अवलंबन किया गया है वह सर्ववर्मके कातंत्र व्याकरण से संबद्ध है । पाणिनिव्याकरण की संक्षेत्र परंपराका इसमें कोई निर्देश नहीं है । स्यादि, त्यादि आदि विभक्ति नाम; वर्तमाना, सप्तमी, पञ्चमी, ह्यस्तनी, अद्यतनी आदि क्रियाकालोंके नाम; तथा शत्रुघ्न, आनश, निष्ठा, कन्तु आदि कृत्प्रत्ययनामों से स्पष्ट वोध होता है कि मन्थकार कात्त्रव्याकरणोंके संज्ञाओंका व्यवहार करता है । इससे क्या यह अनुमान किया जा सकता है कि उस समय बनारस में भी पाणिनिकी अपेक्षा कात्त्र व्याकरणके अध्ययन -

अध्यापनका ही अधिक प्रचार था? | मगध, विदेह, एवं वंग देशमें तो प्राचीन कालसे कात्मन्त्र व्याकरणका ही विशेष प्रचार होता है; पर काशी जैसे विशेष पुराणप्रिय प्रदेशमें भी, इस व्याकरणका विशेष प्रचार उल्लेखनीय है। माद्यम होता है कि बनारसमें भी पाणिनिका विशेष प्रचार भट्टोजी दीक्षितकी महत्ती व्याख्या सिद्धान्त की मुदि की विशद रचनाके बाद ही, बढ़ा है, पहल उतना नहीं था।

जैसा कि हमने ऊपर सूचित किया है, प्रथम त्रुटि अतएव अपूर्ण है। सौभाग्यसे प्रन्थकी मूल सूत्रात्मक कारिकार्य, जो उपलब्ध ताडपत्रीय प्रतिमें, प्रारंभके ४ पन्नोमें स्वतंत्र रूपसे लिख दी गई हैं, उनसे ज्ञात होता है कि प्रन्थ ५ प्रकरणोमें विभक्त है। प्रथम प्रकरण 'किञ्चोक्तिव्यक्ति' नामक है जो १ से १८ कारिकाओंमें पूरा हुआ है। दूसरा प्रकरण 'कारकोक्तिव्यक्ति' नामका है जिसकी १९ से २४ तककी ६ कारिकार्य हैं। तीसरा प्रकरण 'उक्तिमेद' नामक २५ से २९ तककी ५ कारिकाओं का है। चौथा प्रकरण 'ऐखलिखनविविधि' नामसे है जिसकी ३० से ४० तक की ११ कारिकार्य है और ५ वां प्रकरण 'व्याख्याहारिकलेखपत्रलिखनक्रम' नामका है जो ४१ से ५० तक की १० कारिकाओं में पूर्ण हुआ है।

इन ५ प्रकरणोमें से, प्रथमके ३ प्रकरणोंकी व्याख्या तो पूर्ण रूपमें उपलब्ध है, जो मुद्रित पुस्तकके पृष्ठ ३२ पर समाप्त होती है। शेष दो प्रकरणोंकी व्याख्या सर्वथा अनुपलब्ध है।

इस तीसरे प्रकरणके बाद, मुद्रित पृष्ठ ३३ से ले कर पृ० ५२ तक जो विषय ग्रांप है वह मूल कारिका ९ की व्याख्याका 'परिशिष्ट' रूप है। यह परिशिष्टात्मक अनुपूर्ती जैसी कि डॉ. चाटुर्ज्यने शेषा की है, किसी अन्य लेखककी कृतिरूप नहीं है; सर्व प्रन्थकार दामोदर ही की रचना है। ९वीं कारिकामें सकर्मक और अकर्मक धातुओंके शब्दप्रयोगोंका उल्लेख किया गया है। वहां पर व्याख्यानुरूप जितने शब्दप्रयोग, अवश्य उल्लेखनीय थे, उनका उल्लेख तो वहां ही कर दिया गया। पर अकर्मक और सकर्मक धातु तो सेकड़ों हैं। धातुपाठोमें निर्दिष्ट १० गणोंके अनेक ऐसे धातु हैं जिनके अपभंश रूप और प्रयोग अपमृष्ट अर्थात् लोकभाषामें प्रयुक्त होते हैं। इस लिये इन सेकड़ों धातुओंके शब्दप्रयोगोंका समावेश, उक्त ९ वीं कारिकाकी चालू व्याख्यामें ही अन्तर्गत न करके उसके लिये एक स्वतंत्र प्रकीर्णात्मक प्रकरण, इस तृतीय प्रकरणके अन्तमें प्रयित कर देना प्रन्थकारने उचित समझा है। और इसका उल्लेख भी, सर्व ९ वीं कारिकाकी व्याख्याके अन्तमें—“अवशिष्टव्यापारांश्च कियतोऽपि प्रकीर्णके वक्ष्यामः।” इस प्रकार स्पष्ट कर दिया है। अतः यह ९ वीं कारिकाकी व्याख्याका परिशिष्ट है। इसमें भ्यादि - अदादि आदि १० गणोंके धातुओंके, लोकभाषामें प्रचलित शब्दप्रयोगोंका विस्तृत संग्रह किया गया है। इस परिशिष्टमें, ३३ से ले कर ५० वें पृ० १८ पृष्ठोमें केवल प्रथम भ्यादि गणके धातु संबन्धित शब्दप्रयोग हैं। फिर आगे १ पृष्ठ जितना अंश, अदादि - जुहोल्यादि गणके धातुसाधित शब्दप्रयोगोंका है। बादमें दिवादि गणका प्रारंभ होता है, जो प्रायः अपूर्ण माद्यम देता है। इससे प्रतीत होता है कि यह प्रकीर्णात्मक प्रकरण, काफी बड़ा होगा। क्यों कि चुरादि गण आदि अन्य गणोंके धातुओंकी संख्या भी काफी बड़ी है।

४ थे और ५ वें प्रकरणकी व्यरुत्ता एं किनी विस्तृत होगी और उनमें विस प्रकारका विषय विवेचित हुआ होगा, इसकी स्पष्ट कल्पना करनेका तो कोई आधार उपलब्ध नहीं है; पर मूल कारिकाओंमें सूचित विषयके आधार पर, यह अनुमान किया जा सकता है कि ४ थे प्रकरणमें माता, पिता, पितृय, ज्येष्ठ बन्धु, मातुल, असुर, गुरु, महत्त, राजा, एवं नोकर आदि भिन्न भिन्न व्यक्तियोंको पवादि कैसे लिखने चाहिये — उनकी शैली और शब्दरचना आदि कैसी होनी चाहिये — इसका विवेचन दिया गया होगा। संभव है कि इसमें ऐसे अनेकानेक पत्रोंके नमूने भी उद्धृत किये गये हों, जिनसे कुछ तत्कालीन इतिहास एवं सामाजिक स्थिति पर भी प्रकाश प्राप्त हो सके।

५ वें प्रकरणमें जिस विषयका आलेखन सूचित किया गया है वह बहुत महत्वका होना संभव है। इसमें अर्थ (द्रव्य) संबन्धी व्यावहारिक विषयके लेखोंके लिखनेका प्रकार बताया गया है। व्यावहारिक लेखका अर्थ है लोकव्यवहारमें, परस्पर वस्तुओंका जो आदान-प्रदान किया जाता है, उसके प्रमाण खरूप जो लेख लिखे जाते हैं और जिन पर, वस्तुके लेने वाले एवं देने वालेके हस्ताक्षरादिके सिवा, उस व्यवहारमें सार्थक भूल होने वाले, उपराजकीय नर्मनारी एवं अधिकारी आदिके हस्ताक्षरोंका होना भी आवश्यक रहता है। वैसे व्यवहार विषयक लेख कैसे लिखने चाहिये, उनमें किन किन बातोंका उल्लेख होना चाहिये — इसका वर्णन इस प्रकरणमें 'किया गया है। मूल कारिकाओंमें तो संक्षेपमें, उन लेखोंमें उल्लिखित की जाने वाली मुख्य-मुख्य बातोंका सूचन मात्र किया गया है; पर इसकी वृत्तिमें — जो हमें उपलब्ध नहीं हो रही है — इस प्रकारके लेखोंके उदाहरणभूत लिखे गये अनेक प्राचीन लेखोंके अवतरण, उद्धरण आदि दिये गये होने चाहिये। क्यों कि प्रथान्तकी कारिकाओंमें, इसका स्पष्ट सूचन किया हुआ है।

इस प्रकारके व्यावहारिक लेखोंकी संग्रहरूप कुछ प्रथात्मक कृतियां, प्राचीन पुस्तक भण्डारोंमें उपलब्ध होती हैं। बड़ौदाकी 'गायकवाडस् ओरिएन्टल सीरीज'में ऐसा एक संग्रह प्रकाशित भी हुआ है जिसका नाम लेखपद्धति है। प्रस्तुत प्रथके उक्त ५ वें प्रकरणमें, जिस प्रकारके लेखोंका 'लिखनक्रमविधि' सूचित किया गया है, वैसे पत्रासों लेख इस लेखपद्धतिमें संप्रहित हैं। इनके अवलोकनसे ज्ञात हो सकता है कि पण्डित दामोदरने भी अपनी प्रथवृत्तिमें इसी प्रकारके अनेक लेखोंका संग्रह किया हुआ होगा। यदि प्रस्तुत प्रथका वह नष्ट भाग कहीं से उपलब्ध हो जाय तो उससे हमें तत्कालीन समाज-व्यवहार विषयक एवं विशेष बातोंका परिचय प्राप्त होनेकी संभावना है।

*

प्रस्तुत प्रथमें प्रयुक्त प्राचीन अपन्नंश वाङ्क्यप्रयोगोंके आधार पर, बनारसकी तत्कालीन सामाजिक एवं सांस्कृतिक परिस्थितिके विषयमें क्या क्या बातें जानने योग्य प्राप्त होती हैं, उनके संबन्धमें एक मनमशील निवन्ध, हमारे अन्यतम विद्वान्‌मित्र डॉ. मोतीचन्द्र एम्. ए. पीएच्. डी. ने लिख देनेकी कृपा की है जो इसके साथ संकलित है। डॉ. मोतीचन्द्रजी,

विद्वन्मंडलमें सुपरिचित हैं। भारतकी प्राचीन संस्कृतिके विविध अंगों पर इनका अध्ययन और अन्वेषण कार्य सतत चालू है और अनेक मौलिक निवन्य एवं मन्थ निर्माण कर इनने हमारे सांस्कृतिक इतिहास पर बहुत कुछ नवीन प्रकाश डाला है। बनारसकी प्राचीन एवं नूतन दोनों प्रकारकी सामाजिक परिस्थिति पर किया गया इनका विवेचन, अधिगत एवं अनुभूत ज्ञानका दोतक है। हम इनके इस प्रकारके ज्ञेहान्वित अनुग्रहके लिये, यहां पर, अपनी सविशेष कृतज्ञभाव प्रकट करते हैं।

प्रन्थकार पण्डित दामोदरके समयादिके विषयमें भी डॉ. मोतीचन्द्रजीने अपने निवन्धमें, यथासाधन यथेष्ट प्रकाश डाला है।

*

हमारी इच्छा थी कि हम इसके साथ प्रथगत सभी अपन्नंश शब्दप्रयोगोंका, राष्ट्रभाषा हिन्दीमें, भाषान्तरित रूप दें दें और, उसके साथ प्राचीन राजास्थानी – गुजराती रूपान्तर भी दें दें; जिससे राष्ट्रभाषा हिन्दीके विकास क्रमका अध्ययन करने वाले जिज्ञासुओंको कुछ अधिक उपयुक्त सामग्री मिल सके। हमने इसकी बहुत कुछ संकलना भी कर रखी है। परंतु, हमारे हाथ, एक साथ, इस प्रकारके कई प्राचीन प्रन्थोंके संशोधन, संग्रहन, एवं सुदृष्टादि कार्योंमें, अतीव व्यस्त रहनेके कारण, हम अपनी उस आकांक्षाको पूर्ण करनेमें असमर्पि रहे। वास्तवमें, इसी आकांक्षाके निमित्त, वर्षोंसे इस पुस्तककी प्रसिद्धि रुकी रही। सुदृष्ट श्री सुनीति ब्राह्मका लिखा हुआ यह गंभीर 'स्टडी' ५-६ वर्षोंसे मुद्रित हो कर भी प्रसिद्धि नहीं पा सका और इसके अध्ययन – अवलोकनके लिये अनेक विद्वान् एवं विद्यार्थी जन बहुत उत्सुक बन रहे। मुझे इसके लिये लेद होना खाभाविक है – पर आज जिस - तिस प्रकार भी मैं इसे विद्वानोंके करकमलोंमें उपस्थित करनेका यह शुभावसर प्राप्त कर सका हूँ – उसीसे कुछ सन्तुष्ट बनना चाहता हूँ। तथास्तु ।

शरत्यूर्णिमा, वि, सं. २०१०
२२, अक्टूबर, १९५३ ई. स. }
भारतीय विद्या भवन, बंबई }]

जिनविजय मुनि

पण्डितप्रवर-दामोदर-विरचितं

उक्तिलब्धवित्प्रकरणम् ।

[मूलभूताः कारिकाः ।]

पण्डितप्रवरद्दामोदरविरचितं उक्तिव्यक्तिप्रकरणम् ।

[॥ मूलभूतः कारिकाः ॥]

॥ उँ नमो बाह्देव्ये ॥

[१. क्रियोक्तिव्यक्तिनामकप्रकरणम् ।]

नानाप्रपञ्चना वहि॑[७]कृतं सारभूतमेकं यत् ।
नत्वा तत्वं वाचामुक्तिव्यक्तिं विधास्यामः ॥ १ ॥
स्यादित्यादी वृत्ता श्रुत्वा लिङ्गानुशासनं किञ्चित् ।
उक्तिव्यक्तिं बुद्ध्वा बालैरपि संस्कृतं क्रियते^८ ॥ २ ॥
या वकुं किमपि भवेदिच्छा या (सा) कीर्तिं विवक्षेति ।
तदनु च तदनुगतं यद् भाषितमिह तां वदन्त्युक्तिं ॥ ३ ॥
सा च 'खपरविवक्षानुगताकांक्षानिवृत्तिमुत्पाद्य ।
लोकानां व्यवहारे हेतुः स्यादिन्द्रियाणीव ॥ ४ ॥
तस्मात् तया प्रबोधो यावत्या यादृशा च सर्वस्य ।
भवति व्यवहारविधौ लोकैः 'सा [ता]दृशी क्रियते ॥ ५ ॥
देशे देशे लोको वक्ति गिरा भ्रष्टया यथा (या) किञ्चित् ।
सा तत्रैव हि संस्कृतरचिता 'वाच्यत्वमायाति ॥ ६ ॥
तत्र च वक्तुविवक्षावशाद्^९ गिरः सुप्रतिष्ठन्तपदसंज्ञाः ।
संमिश्रा जायन्ते तासां चिह्नं पृथग् वक्ष्ये^{१०} ॥ ७ ॥

1 मूलादर्शे-वहिकृतं । 2 कृते । 3 ता वदन्त्युक्तिः । 4 खपरि० । 5 शादृशी० । 6 वाच्यत्वा० ।
7 वशा० । 8 चक्ष्यो ।

व्यापारो धात्वर्थः कर्तृगतोऽकर्मकस्य भिन्नस्तु^१ ।
 इतरस्योक्तिस्पष्टत्रिकालविषयः प्रयोज्यः स्यात् ॥ ८ ॥
 ‘आथि’ इति कर्तृनिष्ठा ‘कीज’ इति साध्यगा किया तस्मात् ।
 ‘अस्ति-करोती’ धातृ अकर्मक-सकर्मका एवम् ॥ ९ ॥
 ‘कर’ ‘किएसि’ ‘करिह’कालाः संप्रतिगत-भाविनः स्फुटा उक्तेः ।
 एषु च ‘कर’ इत्युक्तौ विज्ञेया [पद १, पार्श्व २] वर्तमानैव ॥ १० ॥
 ‘हस्तान्यद्यतनी वा ‘किएसी’त्युक्तौ तथा परोक्षा च ।
 ‘जह यावंत’ ‘तव करत’ क्रियातिपत्तिरिति^२ चोक्तिः ॥ ११[१] ॥
 ‘करिह’ इति भविष्यन्ती ‘शस्तान्याशीश्च कीर्तिता उक्तौ ।
 आशिषि च पञ्चमी स्यादङ्गीकारे तथानुमतौ ॥ १२ ॥
 ‘करउ’ इति सप्तमी स्यात् पञ्चम्यथवा तथैव मा-योगे ।
 हस्तान्यद्यतनी^३ वा स्मेनातीतेऽपि चाच्चा स्यात् ॥ १३ ॥
 अथ शन्तुलानशाविह विज्ञेयौ ‘करत आच्छ’ इत्युक्तौ ।
 ‘करि आच्छ’ इति कल्पा, एं ‘करि करि आच्छ’ प्रयोज्यः स्यात् ॥ १४ ॥
 ‘करवै आच्छ’ तुम भवेत्, यदि वाऽयं करण [या] इतीहोक्तौ ।
 शेषास्त्वनुदितभेदाः ‘कर’ इत्युक्तौ बुणाद्या ये ॥ १५ ॥
 निष्ठा-क्वन्सुप्रमुखा ‘अतीतकालोदितास्तु ये कार्त्ताः ।
 तेषामुक्तिः ‘किएसी’त्येषैव हि सर्वतो ज्ञेया ॥ १६ ॥
 शब्दाणौ(नौ) तु स्ययुतौ विज्ञेयौ ‘करणिहार आच्छेति ।
 व्यापारोक्तेरन्ते वश्चेत् कृत्यास्तदा योज्याः ॥ १७ ॥

१ भिन्नस्तु । २ स्यात्यन्थ० । ३ क्रियातिपत्तेति । ४ स्फुट० । ५ अन्यन्यतनी । ६ विज्ञेयो । ७ प्रशीत०

इत्युक्तयो मयोक्ताः करोति ना सर्वधातु विषयत्वात् ।
 तस्माद्मुनैव पथा शेषार्था धातवश्चोह्याः ॥ १८ ॥
 ॥ इति कियोक्तिव्यक्तिः ॥

*

[२. कारकोक्तिव्यक्तिनामकप्रकरणम् ।]

तस्य निमित्तं यत् पुनरुक्तौ तत् कारकं हि लिङ्गोक्तम् ।
 व्यापारभेदभिन्नं ज्ञात्वा तज्जैः प्रयोज्यं स्यात् ॥ १९ ॥
 यः कारकः स कर्ता प्रेर्यश्चेत् प्रेरकस्य हेतु [प०२, पा०१]त्वम् ।
 तत्रेनन्तो धातुः सम्बोध्यः संमुखीकरणे ॥ २० ॥
 कर्म व्यापारफलं येनैतत् साध्यते तत्र (अत्र) तत् करणम् ।
 ‘यस्मित्’ तदपादानं ‘यस्मै’ तत् संप्रदानं च ॥ २१ ॥
 अधिकरणं त्वाधारोऽथैषामुक्तिः[] पृथग् यथा लोके ।
 जातौ जेथु किहं या(जा)हां जेइं करि जो किलु कीज जेह केहुं ॥
 पुंस्त्री-नपुंसकत्वं शब्दानां लोकतः परिच्छेद्यम् ।
 एकत्व-द्वित्व-चहुताः संरूपास्त्वह संरूपया ज्ञेयाः ॥ २३ ॥
 स त्वमहं वा पुरुषा उक्तानुकृत्यमुक्तितो व्यक्तम् ।
 सम्बन्धः स्वीकाराद् विशेषणं तु व्यवच्छेदात् ॥ २४ ॥
 ॥ इति कारकोक्तिव्यक्तिः ॥ ६ ॥

*

[३. उक्तिभेदव्यक्तिनामकप्रकरणम् ।]

उक्तेश्च दश पदार्था उत्पत्तौ मूलमत्र शेषास्तु ।
 तत्पूर्णवास्तदाश्रयं कृतभेदास्ते च कालाद्याः ॥ २५ ॥

लिङ्गं क्रिया ततोऽपि च कारकपदकं ततश्च सम्बन्धः ।
 आमन्त्रणं च दशमं किञ्चतेतत् केवलं नोक्तौ ॥ २६ ॥
 एषां चैकव्यादेकमेण लोकैर्धिवक्षितानां स्युः ।
 पञ्चशतान्युक्तीनामेकादशसंयुतान्येव ॥ २७ ॥
 कालत्रयमथ च क्त्वा तु स-शन्तृष्ठभीक्षणतादयो लिङ्गम् ।
 संख्या-पुरुषावुक्तानुक्तत्वे भेदहेतवस्तथैषाम्^१ ॥ २८ ॥
 एतद्वेदवशात् पुनरुक्तीनां या भिदो न ताः कथिताः ।
 यस्माद् धर्मिणि विदिते सुखलभ्यास्तदूगता धर्माः ॥ २९ ॥
 ॥ इत्युक्तिभेदव्यक्तिः ॥ ४ ॥ [४० २-२]

४

[४. लेखलिखनविधिनामकप्रकरणम् ।]

अथ कथयिष्ये लिखनक्रममिह लेखस्य पूर्वसूरिकुंतम् ।
 येन प्रबोधितार्थो निरादरो वाचिके लोकः ॥ ३० ॥
 स्वस्त्वादिरिति प्रान्तस्तिथि-वारसमर्थितो भवति लेखः ।
 स्पष्टाक्षरः स्फुटार्थो वार्तासमसंस्फुताऽऽत्मा च ॥ ३१ ॥
 प्रस्थाप्यते यतोऽसौ पञ्चम्यन्तं सदैवतनाम ।
 यत्र तु नेयो लेखः सप्तम्यन्तं लिखेत् तदिह ॥ ३२ ॥
 लेखप्रस्थापयितुर्नाम्नः प्रथमाऽथवा तृतीया स्यात् ।
 यस्य कृते तस्य पुनः पष्ठी देयाद् द्वितीया वा ॥ ३३ ॥
 महतः स्थानं नाम च यथोचितं पूर्वमेव लिखनीयम् ।
 तदनन्तरमितरस्य श्रीशब्दाद्यं च योग्यत्वे ॥ ३४ ॥
 माता पिता पितृव्यो ज्येष्ठो भ्राताऽथ मातुलः श्वशुरः ।
 'नृप-गुरु-सेव्या विद्या-तपोऽधिकाद्या महान्तोऽमी ॥ ३५ ॥

१ थेषां २ उपकुरु ।

परमाराध्यतमाद्याः शब्दास्तपूर्वतोऽनुरूपा ये ।
 राजस्तु महाराजाधिराजराजावलीपूर्वाः ॥ ३६ ॥
 पितृ-गुरवश्चरणान्ता बहुवचनान्तास्तथेतरमहान्तः ।
 पितृ-गुरुशब्दैश्चेतेन सञ्ज्ञयाऽन्ये^१ यथायोग्यम् ॥ ३७ ॥
 अथवाऽयमेकनाम्ना लिखनीयो यत्र साम्यमुभयो [:] स्यात् ।
 भृत्य-आम्य-कनिष्ठादिष्वपि चायं विधिर्दृष्टः ॥ ३८ ॥
 अभिवादनप्रणामा वाऽऽशी [५० ३, ३० १] राश्वासनं यथायोग्यम् ।
 विज्ञापयति कुशलयति वार्त्यति समादिशत्यादि ॥ ३९ ॥
 प्रोञ्छितलिखितो^२ श्लिष्टो बहुभिर्लिखितोऽन्यजातिबन्धनकः ।
 हस्तेऽपित्तश्च दुष्टा(ष्टो)गौडानां व्यधिकपङ्गिश्च ॥ ४० ॥
 ॥ इत्युक्तिव्यक्तौ लेखलिखनविधिः ॥ ४१ ॥

ॐ

[५. व्यावहारिकलेखपत्रलिखनक्रमनामकप्रकरणम् ।]

दत्ताधत्त-कीर्तं वस्तु स्याद् यत्प्रसादतः सुलभम् ।
 पुरुषान्तरेऽपि तमहं पत्रे लिखनक्रमं वक्ष्ये ॥ ४१ ॥
 निजदेश-नृपतिराजावलीक्रमं तदनु वत्सरं विदितम् ।
 मासं पक्षं च लिखेत् तिथि-चारयुतं ततः स्थानम् ॥ ४२ ॥
 दातृ-आहक-मध्यक-साक्षिगणा लेखकश्च पञ्चैते ।
 पुरुषाः पत्रे लेख्याः पित्रा जात्या स्वनाम्ना च ॥ ४३ ॥
 जिवत्पितृकस्य लिखेत् पितृनामादवथापरस्य पुनः ।
 पश्चादथ वित्तमिति नाणकनाम्ना ततो वृद्धिम् ॥ ४४ ॥

1 संज्ञा अन्ये । 2 ° लिखतो ।

दातृ-ग्राहकसमयः स्वहस्तदानं च साक्षिणस्तदनु ।
 तेषां स्वहस्तदानं लेखकनामाथ संकलनम् ॥ ४५ ॥
 पालकपत्रं च तथा दायकहस्तेऽथ पालकस्यापि ।
 अन्योऽन्यसमयपालननिबन्धनं सखहस्तं च ॥ ४६ ॥
 पश्चात्त्वानामिलभिदं पत्रं साधारणं प्रमाणं स्यात् ।
 एक-द्वयङ्गोजिज्ञतमपि भवेत् प्रमाणं कृतं शिष्टैः ॥ ४७ ॥ [१०३, ३०२]
 सत्तु स्वल्पफलं स्यात् कतिपयदिवसोपयोगिशिष्टकृतम् ।
 पत्रं तत् सरणार्थं प्रमाणमुपयुक्तनामधनम् ॥ ४८ ॥
 इत्युक्तमृणाऽदाने पत्रं वृद्धा परत्र तु विशेषः ।
 क्रय-चन्द्रकादिपत्रे यस्तमहमुदाहृतौ वक्ष्ये ॥ ४९ ॥
 लेखपत्रलिखनक्रमानुगाः पञ्जिकोपगतपट्टचीरकाः । . .
 शासनं च किल भुण्डकान्यथा सत्तु तत्र तदुदाहरिष्यते ॥ ५० ॥
 ॥ इति दामोदरोदीरितोकितव्यकितकारिकाः समाप्ताः ॥

पण्डितवरदामोदरविरचितं उक्तिव्यक्तिप्रकरणम् ।

[स्वोपज्ञव्याख्यासहितम्]

॥ ॐ नमः सर्वविदे ॥

गणानां नायकं नत्वा ^१ हेरम्बमित्युतिभ् ।
उक्तिव्यक्तौ विधास्यामो विद्वति वाललालिकाम् ॥
तत्रादौ इष्टदेवतानमस्कारव्याजेन विवक्षितवस्तुतरूपं निर्दिशन्नाह—
नानाप्रपञ्चरचनाबहिष्कृतं^२ सारभूतमेकं यत् ।
नत्वा तत्त्वं वाचामुक्तिव्यक्तिं विधास्यामः ॥ १ ॥

वाचो तत्त्वं = वाग्ब्रह्म नत्वा । कीदर्शं तत् । नाना = बहुप्रकारा येयं संसार-प्रपञ्चस्य [५० ४-१] रचना = सृष्टिप्रकारस्ततो बहिष्कृतं = पृथग्भूतं वस्त्वन्तरमित्यर्थः । यतः सारभूतं = सत्यं विद्यास्तरूपमित्यर्थः । एकं = न तद् द्वितीयमत्तीति^३ हि ब्रह्मविदः । संसारप्रपञ्चस्त्वयमविद्याखरूपोऽसत्यः खग्रायो बहुमेदश्च । अतः परं तत्त्वं नत्वा उक्तेः = “भाषितस्य, व्यक्तिं = प्रकटीकरणं विधास्यामः—अपब्रंशभाषाछनां संस्कृतभाषां प्रकाशयिष्याम इत्यर्थः ।

अर्थान्तरमपि यथा — उक्तिव्यक्तिम् — उक्तिव्यक्तिस्तरूपं वाचो तत्त्वं नत्वा, उक्तिव्यक्तिमेव विधास्याम इति सम्बन्धः । व्यक्तिशब्दोऽयं भावसाधनो^४पि तद्विशिष्टं संस्कृतशब्द-विषयोऽत्र द्रष्टव्यः । उक्तावपञ्चशभाषिते व्यक्तीकृतं संस्कृतं नत्वा तदेव करिष्याम इत्यर्थः । ॥
तत्त्वं तत्त्वसिह नानाप्रपञ्चरचनाबहिष्कृतं करणीयम् । नानाप्रकारा येयं प्रपञ्चरचना संस्कृतशब्दशिक्षार्थं^५ अनेकव्याकरणप्रक्रियाघटना तद्वहिष्कृतं^६ तन्निरपेक्षम् । चिराभ्यासप्रयाससाध्यं^७ शब्दशास्त्रं गृह एवोत्सार्य [५० ५-१] वार्त्तीमात्रकथनेनेत्यर्थः । अत एवं सारभूतं साध्यस्तरूपम् । शब्दशास्त्राणां प्रपञ्चस्यापि तदर्थस्वात् । तथा एकं त्रैलोक्येऽपि संस्कृतस्यैकत्वात् । अथवा नानाप्रकारा प्रतिदेशं विभिन्ना येयमपञ्चशब्दरचना पामरणां^८ भाषितमेदास्तद्वहिष्कृतं^९ ततोऽन्यादशम् । तद्वि^{१०} मूर्खप्रलपितं प्रतिदेशं नाना ।

मूलादर्श स्थिताः पाठाः-१ देहरम्बं^{११} । २ निर्दिशं नाह^{१२} । ३ बहिःकितं^{१३} । ४ मस्तिति^{१४} ।
५ शाधनो^{१५} । ६ शंस्कृतं^{१६} । ७ व्यिष्यार्थं^{१७} । ८ कितं^{१८} । ९ शाध्यं^{१९} । १० तत्रो^{२०} । ११ मूर्खं^{२१} ।

'संस्कृतं तु' सर्वत्रैकं । तथा तत् फल्युत्तरूपमनुपादेयमव्यवस्थितम्, एतत् तु सारभूतं^१ दिव्यस्वरूपम् । तथा तदनेकं प्राकृत-अपञ्चशैशान्निकादिभेदभिज्ञम् । एतत् मुनरेकत्तरूपमेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ 'श्रोतृप्रवृत्त्यज्ञं शास्त्रप्रयोजनमाह -

स्यादि-त्यादी वृत्त्वा श्रुत्वा लिङ्गानुशासनं किञ्चित् ।

उक्तिव्यक्तिं बुद्धा बालैरपि संस्कृतं क्रियते ॥ २ ॥

स्यादिश्च त्यादिश्च ते वृत्त्वा स्यादि-त्यादिसञ्ज्ञयोर्बालब्ल्लुत्पत्तिशास्त्रयो रूपसिद्धिं कृत्वे-त्यर्थः । किञ्चिचैकतम् लिङ्गानुशासनं पुं-खी-नपुंसकत्वं शब्दानां येन शास्त्रेणानुशास्त्रते शिक्षयते [त]च सर्ववर्म्मकृतमन्यद्वा, श्रुत्वा गुरोरधिगम्य । एतावत्येव शब्दशास्त्राभ्यासापेक्षा प्रायेणात्रेत्यर्थः । एतावत्यां च सामग्र्यां सल्याम्, उक्तिव्यक्तिसुकितव्यक्तिसञ्ज्ञमिम-१० मन्वयोत्पत्त्युपायं [१० ६-१] बुद्धा = सम्यगवगम्य बालैरपि = अप्रगत्यभैरपि, किमुच्यते प्रगत्यैः, संस्कृतं क्रियते = संस्कृतभाषया जह्न्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु केयमुक्तिर्नभेद्याह -

या चकुं किमपि भवेदिच्छा सा कीर्तिता विवक्षेति ।

तदनु च तदनुगतं यद् भाषितमिह तां वदन्त्युक्तिम् ॥ ३ ॥

किमपि जगति व्यवहियमाणं वस्तु चकुं = अभिधातुं या इच्छा सा विवक्षा । तदनु विवक्षोत्पत्तेरनन्तरं तदनुगतमभीष्टविषयाश्रयं^२ यद् भाषितं = भाषणं वाग्व्यापारः, तां वदन्त्युक्तिं = तस्मिन्नर्थे प्रयुज्जते अत्रोक्तिशब्दं छात्रा इत्यर्थः ।

सा चोक्तिः किमर्थं क्रियत इत्याह -

सा च 'स्वपरविवक्षानुगताऽऽकांक्षानिवृत्तिमुत्पाद्य ।

लोकानां व्यवहारे हेतुः स्यादिन्द्रियाणीव ॥ ४ ॥

सा चोक्तिद्विविधा लोकव्यवहारे दृश्यते । स्वविवक्षानुगता, परविवक्षानुगता च । यतो यत्रैकान्ते^३ कश्चिदेक एव, तत्र किं लोकव्यवहारार्थेन वाग्व्यापारेण, प्रबोध्याभावात् । अनेकजनसमवाये च यो वाग्व्यापारो व्यवहारनिमित्तः, स उक्ति-प्रत्युक्तिस्वरूप एव । यत एकः स्वाभिमतं प्रकटयत्यपरसदनुगतमुत्तरं ददाति । एवं हि व्यवहारः [१० ५-३] २३ प्रवर्तते । तयोश्च ये उक्ति-प्रत्युक्ती ते स्व-परविवक्षानुगते एवार्थात् । अन्यथा व्यवहारासंभवात् । अत उक्तं सा च स्वपरविवक्षानुगतेति । आकांक्षानिवृत्तिमुत्पाद्येति - उक्त्या प्रत्युक्त्या या परेण कथ्यमानस्याभिप्रायमवगत्यु या इच्छा साऽऽकांक्षा, तस्याश्च निवृतिः

1 °शंस्कृ° । 2 °श्रवै° । 3 °स्वासार° । 4 °श्रोत्रिं । 5 °श्वयं° । 6 °खपरि° । 7 °कान्ते कश्चिदेकान्ते कश्चिदेव° ।

परासिप्राये अवगते भवति । उक्ति-प्रत्युक्त्योश्च विधिस्तदर्थं एव । यावच्चाकांक्षानिवृत्तिर्णेत्पद्यते तावत् वक्ता प्रतिवक्ता वा पुनः पुनः पृच्छति; यथा — किं वदसीति; यावदाकांक्षानिवृत्ति-भवति । पृष्ठो खाकांक्षानिवृत्तिपर्यन्तं वोधयति, इतरथा व्यवहाराभावात् । एवं चाकांक्षा-निवृत्तिमुत्पाद लोकानां व्यवहारे प्रवर्तन-निवर्तनादिस्तर्पे हेतुनिमित्तं स्यात्; तया विना तदभावात् । अतश्चान्त्रयार्णात् । यथा चक्षुरादोनि बुद्धीनिद्रियाणि^१ स्त्रुचन्दनादिप्वहि-कण्टकादिषु वा विषयेषु स्वस्त्रव्यापरेण निश्चितं ज्ञानमुत्पद्य प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा कारणं मवति एवं वाग्निद्रियमपि इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवमुक्तेः स्वरूपमुक्त्वा असुमेवार्थं स्पष्टयन्नाह^२—

तस्मात् तथा प्रबोधो यावत्या यादृशा च सर्वस्य ।

भवति व्यवहारवि [प० ६-१] धौ लोकैः सा तादृशी क्रियते ॥ ५॥

यसादेवं तस्मादेतोः, तथा उक्त्या प्रबोधः = आकांक्षानिवृत्तिः, यावत्या एकानेकपदात्मिकया, सकृदसकृदुच्चारितया वा, यादृशा च प्रसिद्धशब्दात्मिकया, व्यवहितसम्बन्धादिदोष-रहितया वा, सर्वस्य च्युत्पक्षाच्युत्पक्षस्य, व्यवहारविधाविति कर्त्तव्यतानुष्ठाने, लोकैत्येतत्त्ववर्तिमिः, तावती तादृशी च क्रियते । अन्यथा व्यवहारासिद्धेः । अत एवोक्तम्—

‘इदमन्धं तमः कृत्यलं जायते भुवनन्नयम् ।

यदि शब्दाहृयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥’ इति ।

एतेन चोक्तिरेव भगवती संसारस्थितिमूलमिति प्रतिपादितं भवति ॥ ८ ॥

अथोक्तिव्यक्तिं बुद्धा बालैरपि संस्कृतं क्रियत इति यदुक्तं तद् द्रव्यव्याह—

देशे देशे लोको वक्ति गिरा भ्रष्ट्या यथा किंचित् ।

सा तत्रैव हि संस्कृतरचिता वाच्यत्वमायाति ॥ ६ ॥

प्रतिदेशमित्रा येर्य सर्वजनसाधारणा भाषा गावी गोणी प्रभृतिका^३ सोऽप्रत्रंश उच्यते । सा^४ च संस्कृतभाषामुच्छिद्य प्रवृत्ता । तुरुष्कदेशे द्विजातिजातिं तुरुष्कजातिरिव । ततो देशे देशे प्रतिविषयं लोकः पामरजनो यया यथा गिराऽपभ्रष्ट्या यत् किंचिदभिधेयं वस्तु वक्ति [प० ६-२] व्यवहरति साऽप्रत्रंशभाषा, तत्रैवार्थं संस्कृतरचिता संस्कृतशब्दवाच्येन स्वरूपेण प्रयुक्ता भ्रयोर्गं नीता, वाच्यत्वमायाति । यथा वक्तुमिष्टं स्यात् तादृशी पदसन्त-^५ तिर्च्यमिति लक्षणेन व्याप्यते । यदि वा वाच्यत्वमायात्यभिधेयत्वं प्रतिपद्यते उपादेया भवतीत्यर्थः । या संस्कृतभाषामुच्छिद्य याऽप्रत्रंशभाषा प्रवृत्ता तस्याः स्थाने यदा सैव संस्कृतभाषा पुनः परिवर्त्य प्रयुज्यते तदाऽप्रत्रंशभाषैव दिव्यत्वं प्राप्नोति । पतिता ब्राह्मणी कृतप्रायश्चिता ब्राह्मणीत्वमिति चेति ॥ ७ ॥

1 बुद्धिर्दि० । २ स्पष्ट्यं नाह । ३ ‘कृयते’ । ४ शो० । ५ शा च शंस्कृ० ।

एवं वस्तुखरूपमुक्त्वा प्रस्तुते योजयन्नाह^१ –

तत्र च वक्तुविवक्षावशाद् गिरः सुप्-तिङ्गन्तपदसंज्ञाः ।
संमिश्रा जायन्ते तासां चिह्नं पृथग् वक्ष्ये ॥ ७ ॥

तत्र चापत्रंशे वक्तुविवक्षावशाद् वक्तुः = प्रयोक्तुः किंचिदभिधेयं वस्तु व्यवहर्तुकामस्य
या विवक्षा तद्वाचकं शब्दं वक्तुमिच्छा तद्वाचदधीनत्वम् । गिरः – अपश्रद्धाः शब्दाः,
सुप्-तिङ्गन्तपदसंज्ञाः = स्याद्यन्त-त्याद्यन्तपदवाच्याः, संमिश्राः = परस्परानुविद्धा जायन्ते
प्रयुज्यन्ते । तासां गिरां चिह्नं लक्षणं पृथग् प्रत्येकं वक्ष्ये कथयिष्ये (प्यामि ?) । एतेनैतदुक्तं
भवति [५० ७-१] यान्येव संस्कृतभाषायां सुप्-तिङ्गन्तानि पदानि तान्येवापत्रंशेऽपि न चार्थं
मनागपि भेदः । केवलमद्वारेषु विपर्ययः । तद्वाच्च कृतवेषा नटीवापत्रंशच्छन्ना संस्कृतभाषा न
लक्ष्यते । अक्षरान्यथात्वे हि कतमस्यापत्रंशस्य खाने कतमत्यं संस्कृतं पदमिति निश्चयः अकृत-
संकेतस्याशक्यानुष्ठान एव । तस्मादपश्रुत्वेऽपि यः संस्कृतपदस्याव्यभिचारी धर्मः सं कथयत
इत्यर्थः । तेन च ज्ञातेन येऽपत्रंशच्छन्ना येषां कियाकारकसम्बन्धात् तादिनां संस्कृतशब्दानां
खाने जातासेषां खाने तल्योगे संस्कृतं प्रवर्तत एव । हश्यते हि द्रविङ्गदेशजातस्य^२ मध्यदेशे
वस्त्रस्तद्वाभाषाज्ञानं संकेतमहणे । हश्यते च बालानां 'खल्देशभाषाज्ञानमप्रयत्नु' एव ।
अतोऽपत्रंशविदः संकेतमहणात् का नाम संस्कृतज्ञानेऽनुपपृतिः । तस्मादुक्तिश्चार्थं
विधास्याम हति ॥ ७ ॥

अथ तामेवोपक्रममाणः कियायास्तावदाह –

व्यापारो धात्वर्थः कर्तुंगतोऽकर्मकस्य भिन्नस्तु ।
इतरस्योक्तिस्पष्टुत्रिकालविषयः प्रयोज्यः स्यात् ॥ ८ ॥

१ व्यापार इति भावसाधनं देहाभिधसेन्द्रियसमुदायस्य चेष्टोन्वते [५० ७-२] । स चेद-
पत्रंशे^३ प्रयुक्तो हश्यते तदा स धात्वर्थो ज्ञेयः । तस्य खाने कियापदं प्रयोज्यमित्यर्थः । तच
त्याद्यन्तं कुरुन्तं वा विवक्षावशादेव । स च व्यापारः अचेतनकर्तुको भवतु सचेतनकर्तुको
वा भवतु । यत्र कर्तुंगतः प्रतीयते स धातुरकर्मको ज्ञेयः । यस्य भिन्नः कर्तुर्थान्तरगतः
स इतरस्य सकर्मकस्य; अर्थात् कर्मद्वयगतो द्विकर्म[क]स्येति । तथोक्तिस्पष्टा ये त्रयः काला
२ वर्तमानानातीतानागतास्तद्विषयस्तस्मद्भद्रः^४ प्रयोज्यः स्यात् । एतदुक्तं [भवति] । लोकः किल
व्यापारार्थं शब्दमेकतरकालाश्रितमेव परं प्रयुक्तते न तञ्चिरपेक्षम्, कियायाः कालप्रतिबद्धत्वात् ।
ते च कालस्यैवोक्त्या तथा कथयन्ते यथा बालोऽपि जानाति । यत्कालविषया च
लोकोक्तिस्तद्विहितप्रत्ययान्तेन तदर्थेन घातुना स व्यापारः प्रयोक्तव्यो भवेदर्थादेव । वक्ष्यमा-
णोदाहरणैर्व्यक्तिः ॥ ८ ॥

१ योजयं नाह । २ य । ३ प्रत्यंध । ४ जातस्य । ५ शब्द । ६ प्रसे । ७ विषयस्तस्मद्भद्रः ।

अथ व्यापारो धात्वर्थं इत्युक्तमतोऽसुमर्थमपश्चंशभाषयोदाहरणनिष्ठं कृत्वा स्पष्टीकुर्वन्नाह—
‘आथि’ इति कर्तृनिष्ठा ‘कीज’ इति साध्यगम क्रिया तत्मात् ।
अस्ति-करोती धातू अकर्मक-सका [प० ८-१] मका एवम् ॥ ३ ॥

अपश्चंशभाषया लोको बदति यथा—‘धर्मु आथि’ ‘धर्मु कीज’—एवं चोक्ते श्रोतुलोकस्य
बोधो यथा—धर्मः अस्ति, धर्मः क्रियत—इति । अत ‘आथि’ ‘कीज’ इति व्यापारवाचकौ^१
शब्दौ क्रियापदशब्देनोच्येते । प्रथमवाक्ये च ‘धर्म’ इति कर्तृपदम्, ‘अस्ती’ति
क्रिया च तदृगता प्रतीयते । तथाहि—धर्मः अस्ति, भवति, विद्यते, सत्तावान्,
अभावव्यावृत्त इत्यादिपर्यायः । द्वितीये च वाक्ये धर्मः साध्यत्वेन विवक्षितः, क्रियत इति
करणक्रिया च तदृता प्रतीयते । धर्मः क्रियते, उत्पाद्यते, अविद्यमानः साध्यते, आविष्कि-
यते वेत्यादिपर्यायः । यत एवं तस्माद्देतोरस्ति-करोती धातू । अस सुवि, द्वृकृत् करणे ।^२
एतौ यथासंख्यमकर्मक-सकर्मकौ । अथादीना यवलोपः पदान्त इति वलोपे प्रयोगः । पक्षे
चाकर्मक-सकर्मका एवमिति बहुवचनान्तस्पि योज्यम्, काकशिगोलकन्यायेन ।
अपरेऽपि चाकर्मक-सकर्मका धातव धूवमनेनैवास्ति-करोतिक्रमेण बोद्धव्या इत्यर्थः । यत्र
चार्थद्वयगतः स द्विकर्मको यथा—‘दुह गावि द(?) दूः)धु गुआल’—दोग्धि गां दुग्धं गोपालकः ।
दुह प्रपूरणे । ‘याच ङाँबल । [प० ८-२] यजमान कापडि’—याचते कम्बलं यजमानं कार्पटिक^३
इत्यादि । अकर्मक-सकर्मकोश्चोक्तावयं त्रिशेषो यदात्मनेपदानि^४ भावकर्मणोरित्यनेन
यदात्मनेपदं तदकर्मकस्य प्रयोगे भावोक्तावेव भवति । यथा—भूयते धर्मेण, स्त्रीयते निरु-
द्धमेन, शश्यते सालस्येनेत्यादि । सकर्मकस्य तु भावे कर्मणि च । यथा—आमो गम्यते,
धर्मः क्रियत इत्यादि । यथा—दुहते गौः दुग्धं गोपालेन, याच्यते कम्बलं यजमानः कार्पटि-
केनेत्यादि । अविवक्षितकर्मकाच्च सकर्मकादपि भावेऽपि । यथा—

दीयतां गृह्णतां तावत्, खाद्यतां पीयतां जनैः ।

जीवात्मा सुस्थितो या[व]त्, क तस्यावसरः एुनः ॥ इत्यादि ।

अपरेष्वपि चाकर्मक-सकर्मकप्रयोगः क्रियन्तोऽपि दर्शयन्ते । यथा—‘गांग न्हाण धर्मु
हो, पापु जा’—गजायां ज्ञाते धर्मो भवति, पापं याति^५ । ‘धर्मे वाढत पापु ओहट’—धर्मे
वर्द्धमाने पापमवघटते । ‘धर्मे सब व्यवहार-पअट’—धर्मेण सबो व्यवहारः प्रवर्तितः^६ । ‘पृथिवी^७
धर’ पृथ्वी धरति, ‘मेहं वरिस’ मेषो वर्षतीत्यादयोऽचेतनव्यापारः प्रयोज्याः । सवेतन-
व्यापारा [प० ९-१] स्त्वन्दिव्यनिर्वर्त्या एव । ‘इन्द्रियेषु च रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-शब्दानां ग्रहणं
नेत्र-रसना-प्रण-त्वक्-श्रोत्राणां बुद्धीन्द्रियाणां व्यापारः । भाषण-आदान-चञ्चकम-उत्सर्गी-
आनन्दाश्च वाक्-धारणि-पाद-पापु-उपस्थानाम् । उभयाधिष्ठातु मनः स्मरणादिव्या[पा]रम्^८ । एते

१ प्रदानि । २ जाति । ३ प्रवर्तिते । ४ विद्वि । ५ बुद्धिदि । ६ व्यारम् ।

च व्यापारः प्रत्येकमपत्रंशेन लोकैः प्रयुज्यन्ते । तेषु च तदर्था धातवः प्रयोज्या इति भावः । अत उक्तम् – ‘व्यापारो धात्वर्थ’ इति । तत्र यथा – ‘आंसि देख’ – अक्षणा वीक्षते, अक्षिभ्यां वा । इ॒क्ष दर्शनाहानयोः (?) । चक्षुषा वा, नेत्रेण वा, लोचनेन वा, दृशा वेत्यादि । एवं पश्यति, दृशिकृ प्रेक्षणे । आलोकते, लोकृ तोव्रि (लोचृ) दर्शने । ‘निहाल’ – निभालयते, भल परिभाषणे । एवमन्येऽपि त्याच्यन्तेन । कुदन्तेन त्वक्तयोर्यथा – ‘आंसि देखत आछ’ – अक्षणा वीक्षमाण आस्ते, पुरुषश्चेत् । स्त्री तु वीक्षमाणा । कुलं तु वीक्षमाणम् । एवं पश्यन्, पश्यन्ती, पश्यत् । आलोकयन्, आलोकयन्ती, आलोकयत् । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

‘जीर्णे चास्त’ – जिह्वा खादति । खाद भक्षणे, अथवा भक्ष अदने । चास चीख एते तु १० देशिपदे । रक्षनया वा [प० ९-२] लोलया वा, आखादयति वा, खदते वा । ष्वद खाद आखादने । एवं – ‘जीर्णे चास्त आछ’ – जिह्वा खादनास्ते । स्त्री तु खादन्ती, कुलं खादत् । एवं भक्षयन्, भक्षयन्ती, भक्षयदिति ।

‘नाके सूघ’ – नासिकया सिंघति । सिंघि आषाणे । ‘सूघत आछ’ – सिंघनास्ते । स्त्री तु सिंघन्ती, कुलं सिंघत् । प्राणेन वा । अथवा जिग्रति । जिग्रन्, जिग्रन्ती, जिग्रत् । प्रा ११ •
“गंधोपादाने ।

‘हाथे छुअ’ – हस्तेन छुपति, हस्ताभ्यां वा । स्फूशति वा । छुपन्नास्ते, छुपन्ती वा, छुपद्वा । स्फूशनास्ते, स्फूशन्ती, स्फूशद्वा । छुप स्फूश संस्पर्शे । ‘अंकबालि दे’ – अंकपालि ददाति, आलिङ्गति वा । रिगि लिगि गत्यर्थाः । उपसर्गादर्थान्तरम् । सजते वा । पञ्जु परिपञ्जे । अवगुण्डति वा । गुडि मडि वेष्ट वेष्टने । ‘मुहं चूम’ – मुखे चुंबति । चुवि वक्षसंयोगे । ‘सेज १२ ओलर’ – शश्यायामवललति । कल ईप्सायाम् । ‘कोळं ले’ – कोडे गृहाति । म्रह उपादाने । ‘वैसार’ – उपवेशयति । ‘आंकम धर’ – आकमणेन धरति । धृ धारणे । ‘कांध ले’ – स्कन्धे गृहाति वहति वा । ‘पीठि चडाव’ – पृष्ठे चढापयति । ‘रीम धरि । प० १०-१) पेल’ – श्रीवायां धृत्वा प्रैलयति । इल प्रेरणे । ‘गले चाप’ – गले चपति । चप सान्त्वने । ‘चूतडं तलं देह वहस’ – स्फुलजोस्तले दत्त्वोपविशति । विश प्रवेशने । एवमन्येऽपि त्वगिन्द्रियव्यापाराः १३ प्रयोज्याः । तस्य सर्वेदैहव्यापित्वात् । हस्तेन स्फूशतीत्यादिषु च हस्तादिगतं त्वगिन्द्रियं हस्तादिशृङ्गदेनोच्यते । तस्यैव स्पर्शप्रहणे अधिकारात् । पादघातादयथ स्पर्शप्रकारा एव । यदुक्तम् – ‘स्फूशन्नपि गजो हन्ती’ ति ॥ ७ ॥

‘काने सुण’ – कर्णेन शूणोति, कर्णाभ्यां वा । शूणवास्ते, शूणती, शूणद्वा । शु १४ अवणे । श्रवणेन वा, श्रोत्रेण वा । आकर्णयति वा । छिद्रं कर्णवेष्टे । अवधारयति वा । शृज इति रूपम् ।

एवमन्येऽपि बुद्धीन्द्रियाणां व्यापाराः प्रयोज्याः । एषु च प्रयोगेषु चक्षुरादीनां प्रयोगा
लोके कियन्ते तेन दर्शिताः । अन्यथा तु निरर्थका एव दर्शनादीनामन्यविषयत्वात् ॥ ७ ॥

अथ कर्मन्द्रियाणाम्, यथा – ‘बोलें बोल’ – बाचा बदति । वाग्निन्द्रियेणेत्यर्थः । ‘बोल बोल’ –
बाचं बदति । ‘बोलत आछ’ – बदन्नास्ते, स्त्री तु बदन्ती, [१० १०-२] कुलं बदत् । अथवा
बोलं बोलतीत्येवमेव प्रयोज्यम् । लुल निमज्जन इत्यस्यानेकार्थत्वात् । एवं ‘संभास’ – संभाषते ।
‘संभासत’ आछ’ – संभाषमाण आस्ते, स्त्री तु संभाषमाणा, कुलं संभाषमाणम् । भाष
व्यक्तायां वाचि । ‘आवर्ज’ – आवर्जति । वृजी वर्जने । ‘आश्वास’ – आश्वासयति । श्वस्
प्राणने । ‘चुचुकार’ – चुट्टुट्टकारयति; अव्यक्तानुकरणम् । तथा ‘हकार’ – अकारयति ।
‘राव’ – रावयति । दुश्मु रुक्षु शब्दे । ‘गोहराव’ – देशिपदम्; आहयतीत्यर्थः । हैज स्पद्धीयां
वाचि[च] । ‘वच’ – वक्ति । ‘वचाव’ – वचयति । वच परिभाषणे । ‘पठ’ – पठति । पठ व्यक्तायां ॥
वाचि । ‘गुण’ – गुणति । कुण गुण आमन्नणे । एवमन्येऽपि वाग्व्यापाराः प्रयोज्याः ॥ ७ ॥

‘हाथें ले’ – हस्तेन गृह्णति, हस्ताभ्यां वा । यदि वा लाति । ता ला आदानेऽपि लोके ।
‘हाथं ले’ – हस्ते गृह्णति, आदते वा । छुदाव दाने । ‘दूं हाथें खजुहाव’ – द्वाभ्यां हस्ताभ्यां
खर्जति । खर्ज मार्जने । ‘कंरोव’ – कोरयति । कुर शब्दे, अनेकार्थत्वात् । ‘कुंदुआव’ –
कंदूयतै । कंदूय सौत्रो धातुः । ‘मीड’ – मीडति । भीड निमेषणे^१ । एवमन्येऽपि ॥
हस्त[१० ११-२] व्यापीराः प्रयोज्याः ॥ ७ ॥

‘यर्यं जा’ – पादेन याति । ‘जान्त आछ’ – यानास्ते, स्त्री तु यान्ती, कुलं यात् ।
यदि वा गच्छति । गच्छन्, गच्छन्ती, गच्छत् । ब्रजति । ब्रजन्, ब्रजन्ती, ब्रजत् ।
गमृ समृ गतौ । बज ब्रज गतौ । चरणेन वा अंदिणा वा । तथा ‘धाव’ – धावति । धातु
गति-सुद्धयोः । अटति । अट पट गतौ । प्रतिष्ठते । स्था गतिनिष्ठौ; उपसर्गादर्थान्तरे ।
अमति । अमु चलने । चलति । चल प्रतिष्ठायाम् । एवमन्येऽपि पादव्यापाराः प्रयोज्याः ॥ ७ ॥

‘हग’ हदने । हद पुरीषोत्सर्गे । ‘हगत आछ’ – हदमान आस्ते, स्त्रियां हदमाना,
कुलं हदमानम् । ‘रेच’ – रेचति, रेचयति वा । रिच वियोजन-संपर्चनयोः । रिचिर विरे-
चने, अस्य तु रिणक्ति । ‘पाद’ – पर्हते । पर्ह कुत्सिते शब्दे । ‘वाड सर’ – वातः सरति ।
सु गतौ । एवमन्येऽपि पायुव्यापाराः प्रयोज्याः ॥ ७ ॥

‘जह’ जहति । जमु मिथुने । ‘गिह’ – गृहणाति, षिणते वा । षिणि धुणि ग्रहणे ।
‘रेव’ – रमते । रसु कीडायाम् । कीडाप्रकारो हि मैथुनम् । ‘मूत’ – मूत्रयति । मूत्र प्रसवणे ।
‘मूलत आछ’ – मूत्रयन्नास्ते, [१० ११-२] स्त्री तु मूत्रयन्ती, कुलं मूत्रयत् । मेहति वा ।
मिह सेचने । एवमन्येऽप्युपस्थव्यापाराः प्रयोज्याः ॥ ७ ॥

इति कर्मन्द्रियव्यापारा अपरेऽपि^२ द्रष्टव्याः ॥ * ॥

‘मने धार्थ’—मनसा ध्यायति । ‘सोअर’—सरति । ‘विशर’^१—विसरति, प्रसरति वा; उपसर्गादर्थान्तरम् । ‘धायन्त आछ’—ध्यायन्नास्ते, स्त्री तु ध्यायन्ती, कुलं ध्यायत् । सरन्, सरन्ती, सरत् । स्मृ ध्यै चिन्तायाम् । ‘चीन्त’—चीन्तति । चिति सृत्याम् । ‘कांम’—कामयते । कमु कान्तौ । ‘कोह’—कुप्यति । कुप्यन्नास्ते, कुप्यन्ती स्त्री, कुप्यत् कुलम् । एवं कुध्यति, रुध्यति । क्रृप क्रृध रुष रोषे । ‘लोभ’—लुभ्यति । लभ गाध्ये । ‘माच’—माद्यति । मदी हर्षे । क्षीबति वा । क्षीबृ मदे । ‘मान’—मानते । मान पूजायाम् । ‘तुस’—तुष्यति । एवं हृष्यति । रु(तु)ष हृष तुष्टै । एवमन्येऽपि मनोव्यापाराः प्रयोज्याः । एतेषु च प्रयोगेषु कर्त्रादिकार[का]णि^२ न प्रयुक्तान्यविवक्षितत्वात्, ग्रन्थ-गौरवमयाच्च । सेच्छया तु प्रयुक्तकियासु^३ कर्त्रादिपदं प्रयोज्यमिति । अत उक्तम्—‘व्यापारो ऽधात्वर्थः’ इति । अवशिष्टव्यापारांश्च कियतोऽपि प्रकी[५० १२-१]णिके वक्ष्यामः ॥ ७ ॥

अथ—‘उक्तिस्पष्टत्रिकालविषयः प्रयोज्यः स्यात्’ इत्युक्तमतोऽमुमर्थमपञ्चोक्त्या स्पष्ट-यन् विभक्तिविभागं च कुर्वन्नार्योचतुष्कमाह—

‘कर’ ‘किएसि’ ‘करिह’ कालाः संप्रति-गत-भाविनः स्फुटा उक्तेः ।

एषु च ‘कर’ इत्युक्तौ विज्ञेया वर्तमानैव ॥ १० ॥

ह्यस्तन्यद्यतनी वा ‘किएसी’ त्युक्तौ तथा परोक्षा च ।

‘जइ पावंत, तव करत’ क्रियातिपत्तेरियं चोक्तिः ॥ ११ ॥

‘करिह’ इति भविष्यन्ती श्वस्तन्याशीश्च कीर्तिता उक्तौ ।

आशिषि च पञ्चमी स्यादझीकारे तथानुमतौ ॥ १२ ॥

‘करउ’ इति सप्तमी स्यात् पञ्चम्यथवा तथैव मान्योगे ।

ह्यस्तन्यद्यतनी वा स्मेनातीतेऽपि चाद्या स्यात् ॥ १३ ॥

‘कर किएसी’ ति । ‘कर’—इति यत्रोक्तिसत्र संप्रतिकालः = वर्तमान इत्यर्थः । ‘किएसि’ इति यत्रोक्तिसत्र गतः कालः = अतीत इत्यर्थः । ‘करिह’—इति यत्रोक्तिसत्र भावी कालः = एष्यन्नित्यर्थः । नचु कुतोऽयं नियम इत्याह—‘स्फुटा उक्तेः’—लोकोक्तिरेवावार्थे प्रमाण-मित्यर्थः । एषु^४ च मध्ये यत्र ‘कर’—इत्युक्तिसत्र वर्तमानैव । शुद्धे^५ वर्तमाने वर्तमा—
५ [प० १२-२] नैवेत्यर्थः । संप्रति वर्तमानैवेत्यनेन । वर्तमान-भविष्यतोस्तु यत्र प्रतीतिसत्र सप्तम्यादयः । तत्र वर्तमाने तावद्यथा—‘भोजन कर, मुझ’—अत्रार्थे शुहके । ‘पाक कर, अप’ (?पअ)—पचति । ‘गमन कर, या’—गच्छति । ‘स्थान कर, आछ’—तिष्ठति । ‘शयन कर, सोअ’—शोते । ‘दर्शन कर, देख’—पश्यति । ‘श्रवण कर, सुण’—शृणोति । ‘आण

कर, सुंष'—सिंह(शिंघ०)ति । 'आलिंगन कर, आलिंग'—आलिङ्गति । 'आखादन कर, आखाद'—आखादयति । 'अहण कर, ले'—गृह्णाति । 'त्याग कर, छाड'—त्यजति । एवमन्येऽपि वर्तमानोक्तौ प्रयोगा द्रष्टव्याः ॥ ७ ॥

'हस्तन्यद्यतनीवा' इति । यत्र तु 'किएसि' इत्युक्तिस्त्रातीतः काळः । तत्र च हस्तनी-अद्यतनी-परोक्षा-क्रियातिपत्तयश्चत्त्रोऽपि प्रयोज्याः । 'सेनातीते' इत्यधिकारे 'परोक्षा'; 'भूतकरणवत्यश्च' । इत्येताभ्यामित्यर्थः । तत्त्वथा—'पाक किएसि, पएसि'—अप्रार्थे—अपचत्, अपाक्षीत्, पपात्, अपक्षयत्—इत्येषामेकः प्रयोज्याः । 'भवन किएसि, भा'—अभवत्, अभूत्, बभूव, अभविष्यत्—इत्येषामेकः प्रयोज्याः । 'भोजन किएसि, जेवेसि' [५० १३-१] अभुइक्त, अभुक्त, बुभुजे, असोक्ष्यत्—इत्येषामेकः प्रयोज्याः । 'किएसि'—अकरोत्, अकार्षीत्, चकार, अकरिष्यत् । 'दर्शन किएसि, दीवेसि'—अपश्यत्, अद्राक्षीत्, ददर्श, "अद्रक्षयत् । 'नअन किएसि, निएसि'—अनयत्, अनैषीत्, निनाय, अनेष्यत् । एवमन्येऽप्यतीतोक्तिव्यापाराः प्रयोज्याः ॥ ८ ॥

'जह पावंत तव करत' इति ! 'किएसि' इति योक्तिः सा क्रियातिपत्तेहस्तन्यादिसाधारणा । 'जह पावंत तव करत' इति च क्रियातिपत्तेविशेषोक्तिः । तत्र च 'यद्यप्राप्यत् तदा अ[क]रिष्यत्' इति प्रयोगः । 'जह देउ वृष्टि करत तव अन होते(०तः)'—यदि देवो वृष्टिमकरि- "प्यत्, तदाक्षमभविष्यत् । 'जह इंधण पाएंत तव ओदन पएंत'—एधाश्चेदलप्सदोदनमपक्षयत् । एवमन्येऽपि क्रियातिपत्तिप्रयोगाः कार्याः ।

'करिह इति' इति । यत्र 'करिह' इत्युक्तिस्त्र भविष्यत्काळः । तत्र च भविष्यन्ती-अस्तन्यौ आशीश्च । 'भविष्यति भविष्यन्त्याशीः श्यस्तन्यः' इत्यनेन आशीर्युक्तेन भविष्यति, आशिष एव पञ्चम्या वा प्रयोगः । तत्त्वथा—'देवदत्त कट करिह'—[५० १३-२] देवदत्तः कटं करिष्यति, "कर्ता वा, क्रियाद् वा । एवं 'भोजन करिह, जेविह'—भोक्षयते, भोक्ता वा, भोक्षीष्ट वा । 'पाक करिह, पैह'—पक्ष्यति, पक्ता वा, पच्याद् वा । 'जाग करिह, यजिह'—पक्ष्यति, यष्टा वा, इज्याद् वा । 'त्याग करिह, तजिह'—त्यक्ष्यति, त्यक्ता वा, त्यज्याद् वा । एवमन्येऽपि भविष्यदुक्तौ प्रयोगाः कार्याः ॥ ९ ॥

'आशिषि च पञ्चमी स्यात्' इति । इष्टार्थस्य लाभे वाचिः (?) करणमाशीः, अहगीकरे, "समर्थनायाम्, कर्तुमिच्छतोऽनुज्ञाऽनुमतिः, एतेषु पञ्चमी स्यात् । यथा—'बहु देवस जीवड देवदत्त'—बहून् दिवसानजीवत् देवदत्तः, जीव्याद् वा । 'धन पुत्र सपुन होउ'—धनैः पुत्रैश्च संपूर्णे भवतु, भूयाद् वा । * । अङ्गीकारे यथा—'हउं सहस्रौ जिणउं'—अहं सहस्रमणि जयानि । जि जये । 'हउं पव्वीत उ टालउं'—अहं पर्वीतमणि टालयामि । टल टूल वैकल्ये । * । अनुमतौ यथा—'सवहिं भूतं दया करु'—सर्वेषु मूतेषु दयां कुरु । "पराई वशुं लीव छाडु'—परकीये वस्तुनि त्रि(त्रृ०)णां छिन्निधि । 'कोतु छाडि क्षमा भञ्जु' कोपं त्यक्त्वा क्षमां भज । इत्यादयः पञ्चमीप्रयोगविषया शेयाः ॥ १० ॥

‘करउ’ [प० १४-१] इति सप्तमी स्यात् पञ्चम्यथवा’ इति । ‘करउ’ इति विध्यर्थः । यतः अज्ञातज्ञापनं विधिः । तत्र सप्तमी-पञ्चम्यौ प्रयोज्ये । ‘विध्यादिषु सप्तमी च’ इत्यनेने-त्यर्थः । तद्यथा – ‘धर्मु करउ’ – धर्मं कुर्यात्, करोतु वा । ‘संसार अनिखु देखउ’ – संसार-मनिलं पश्येत्, पश्यतु वा । ‘सवहि उपकारिआ होउ’ – सर्वेषामुपकारी भूयात्, भवतु वा । ‘एवमन्येऽपि ॥ ७ ॥

‘तथैव मायोगे द्वास्तन्यद्यतनी वा’ इति । मा स योगे वा (?) ‘मायोगेऽद्यतनी’; ‘मासयोगे द्वास्तनी च’ इत्येताभ्यामित्यर्थः । यथा – ‘जणे हो सो भाजया लुत् याथि’ – मा ह (३८०)वत् सा भार्या यस्तः पुत्रो नास्ति, मा भूद् वा । ‘सो पूतै जणि जाम जो निर्गुणु हो’ – स पुत्र एव मा जायत, मा स जनिष्व वा, यो निर्गुणो भवति । ‘ते गुणे जणि उपजति । जे सवहि न उपकरति’ – ते गुणा एव मोत्पदन्त, मा स वा, ये सर्वस्य नोपकुर्वन्ति । ‘पपु जणि करसि’ – प(?) पा० पं मा करोः, मा स कार्षीर्वा । ‘सत्त मार्गु जणि छाटसि’ – सन्तं मार्गं मा त्यजः, मा स त्याक्षीर्वा । एवमन्येऽपि ॥ ७ ॥

‘सेनातीतेऽपि चाद्या स्यात्’ इति । आद्या=वर्तमाना । न केवलं [प० १४-२] – वर्तमाने, अतीतेऽपि । किन्तु सेन स-शब्देनाव्ययेन योगे । यथा – ‘बहुतु राजा एङ्गुं भुइं भय’ – बहवो ॥ ८ ॥ राजानो अत्र भूमौ भवन्ति स, बभूवुर्वा । ‘तेह(ह० ?) करि सभां बहुतु पु(ग०)णिआ भए संवति’ – तेषां कुतासु सभासु, तदीयासु वा, बहवो गुणिनो भूता[:] श्रूयन्ते स, शुशुविरे वा । ‘तेहु मारा (०झ ?) कालिदास माध किरात प्रभृति केतौ एक खाति गए’ – तेषां मध्ये कालिदास-माध-किरातप्रभृतयः कियन्त एके ख्याति गच्छन्ति स, जग्मुर्वा । एवमन्येऽपि ॥ ८ ॥

एतच्च त्यादिविभक्तीनां प्रयोगेषु दिङ्मात्रं दर्शितं ग्रन्थविस्तरभयात् । अनेनैव क्रमेण
२० ज्ञातत्यादिभिः प्रथम-मध्यम-उत्तमपुरुषेषु, एकवचन-द्विवचन-बहुवचनेषु कर्तृ-कर्म-भावोक्तिषु
कालत्रयेऽपि प्रयोगा ऊङ्गा इति ॥ ८ ॥

अथ कार्त्तिनामुक्तिमेदं दर्शयितुं आर्याचतुष्कमाह –

अथ शान्तुडानशाविह विशेयौ ‘करत आछ’ इत्युक्तौ । [प० १५-१]

‘करि आछ’ इति क्त्वा, णम् ‘करि करि आछ’ प्रयोज्यः स्यात् ॥ १४ ॥

२१ ‘करवै आछ’ तुम् भवेत्, यदि वाऽयं ‘करण या’ इतीहोक्तौ । शेषास्त्वनुदितभेदाः ‘कर’ इत्युक्तौ बुणाद्या ये ॥ १५ ॥

निष्ठा-क्वन्सुप्रसुखा अतीतकालोदितास्तु ये कार्त्ताः ।

तेषामुक्तिः ‘किष्टसी’त्येषैव हि सर्वदा ज्ञेया ॥ १६ ॥

**शब्दाण्डौ(०नौ) तु स्य-युतौ विजेयौ 'करणिहार आछेति ।
व्यापारोक्तेरन्ते वश्वेत् कृत्यास्तदा' योज्याः ॥ १७ ॥**

‘अथ अन्तुडानशाविह’ इति । यथा – ‘धर्मु करत आछ’ – धर्म कुर्वन्नास्ते, खी तु कुर्वन्ती, कुलं तु कुर्वत् । ‘आनोऽत्रात्मने’ – तेनात्मनेष्ठदविषय एव । धर्म कुर्वाण आस्ते, कुर्वाण वा, कुर्वाणं वा । ‘न निष्ठादिषु’ इति षष्ठीनिषेधः । एवं ‘पठन्’ करत आछ, पढत आछ’ – पठन्नास्ते, पठन्ती वा, पठद् वा । ‘गमन करत आछ, यान्त आछ’ – गच्छन्नास्ते, गच्छन्ती वा, गच्छद् वा । यान् वा, यान्ती वा, याद् वा । ‘भोजन करत आछ, जैवत आछ’ – मुख्यान् श्रान्ते, मुख्यान् वा, मुख्यान् द्वा ॥ ५० १६-२० ॥ उद्धिति उद्धिति प्राणनाशं इत्यनेत्र तु जिम्बन्नास्ते, जिम्बन्ती वा, जिम्बद् वा । एवमन्येऽपि ॥ ७ ॥

‘करि आछ इति कृत्वा’ इति । ‘एककर्तृकयोः पूर्वकाले’ इति । पूर्वापरकालोपलक्षणमेतत् ॥
तथा यथा – ‘धर्मु करि आछ’ – धर्म कृत्वा आस्ते । ‘हाइ देउ पूजि, वम्हणह(०ह०) दानु देह,
जैव’ – स्नात्वा, देवं पूजयित्वा, ब्राह्मणेभ्यो दानं दत्त्वा जिम्बति, सुक्षे वा, सुक्तवान् वा,
भो(भु०?)ज्यते वा । ‘पठि पड़ि भा’ – पठित्वा पण्डितो भूतः, अधीत्य वा । ‘ओँलगि सुखि
आहोन्त आछ’ – अवलम्बय सुखी भवन्नास्ते, भविष्यति वा, भूतो वेति । एवमन्येऽपि ॥ ७ ॥

**‘णम्, ‘करि करि आछ’ प्रयोज्यः स्यात्’ । ‘णम्’ प्रत्ययः पुनः कल्पार्थं एव ‘प्रयुज्यते;
परमाभीक्षण्ये । ‘णम् चामीक्षण्ये द्विश्च पदम्’ इति वचनात् । यथा – ‘करि करि आछ’ – कारं
कारमास्ते, कृत्या ‘कृत्वेत्यर्थः । ‘भुंजि सुंजि या’ – भोजं भोजं भ्रजति, याति वा । ‘देखि
देखि’ तूस् – दर्शं दर्शं तुष्यति । ‘लै लै पला’ – आदायमादायं पलायते । ‘मारि मारि
खा’ – मारं मारं खादति । ‘सौअरि सौअरि रोवा’ – सारं सारं रोदति । एवमन्येऽपि ॥ ८ ॥**

‘करवें आछ’ तुम् भवेत् । ‘तुण्ण-तुमौ क्रियायां क्रियार्थीयाम्’ ॥ ५० १६-१ ॥ तथा –
‘धर्मु करवें किंह(०ह०) आछ’ – धर्म कर्तुमास्ते । ‘पढवें किंह आछ’ – पठितुमास्ते । ‘गांड
जावें किंह संजव’ – ग्रामं गन्तुं संयमयति । यमच परिवेषणे ॥ ८ ॥

**‘यदि वा’ इति । अयं तुम् । यथा – ‘करण या’ – कर्तुं याति । ‘पठण आव’ – पठितु-
मागच्छति । आवाति वा । वा गति-गन्धनयोः । ‘जैवण दे’ – जिम्बितुं ददाति, भोक्तुं
वा । एवमन्येऽपि ॥ ८ ॥**

**‘शेषास्त्वनुदित’ इति । अनुदितमेदा अप्रसिद्धोक्तिविशेषा ये केचन कथिते भ्यः अवशिष्टाः
सन्ति ते ‘कर इत्युक्तौ’ = वर्तमानोक्तावित्यर्थः, प्रयोज्या इति शेषः । ते च त्रुणाद्याः =
तुण्ण-तुजादयः । ‘पाक कर’ – पाकं करोति, पाकस्य कर्ता वा, पाकस्य करो वा । एवं ‘देवता**

१ कार्या सदा । २ कुंभं । ३ पवन् । ४ सोब्बते । ५ कूखें । ६ देवि देखि तूस् ।

दर्शन कर, देउ देस' — देवस्य द्रष्टा वा दर्शको वा । 'आम गमन कर, गाउं जा' — आमस्य गन्ता, गमको वा; याता वा । एवमन्येऽपि यथादर्शने प्रयोज्याः ॥ ७ ॥

'निष्ठा-कन्तुप्रसुखा' इति । द्वस्तन्यादिवदित्यर्थः । तथा — 'भातु भोजनु किष्टि, जैवेसि' — भवतं सुक्तः, सुक्तवान् वा, बुभुजानो वा; ओदनं वा । स्त्री तु सुक्ता, सुक्तं वती । बुभुजाना^१ वा । 'शास्त्रु किष्टि' — शास्त्रं कृतः^२, कृतवान्, चक्रवान् । [५० १६-२] 'चक्राणो वा । स्त्री तु कृता^३, कृतवती, चक्री, चक्राणा वा । 'कलाव ला(जाभ)णेसि' — कलापं वित्तः, विद्वान् वा; स्त्री तु वित्ता, विदुषी वा । कुलं तु वित्तं, विद्वद् वा । एवमन्येऽपि ॥ ७ ॥

'शश्राणौ(नौ) तु स्य-युतौ' इति । 'शश्राणौ(नौ) स्य-संहितौ शेषे च' इत्यनेनेत्यर्थः । ॥ तथा — 'धर्मु करणिहार आछ' — धर्मं करिष्यन्नास्ते, स्त्री करिष्यन्ती, कुलं करिष्यत् । एवं 'पढणिहार आछ' — पठिष्यन्नास्ते, पठिष्यन्ती वा, पठिष्यद् वा । एवं 'जणिहार दीस' — गमिष्यन् दृश्यते, गमिष्यन्ती वा, गमिष्यद् वा । 'जैवणिहार आछ' — जिम्बिष्यन्नास्ते; ग्रोत्यसाणे^४ वा; स्त्री त्रा जैवण्यसाणा वा, कुलं भोक्ष्यमाणम् । एवमन्येऽपि ॥ ७ ॥

'द्यापारोक्तेः' इति । वशेद् = वकारश्चेत् प्रयुक्तः, अपञ्चशे दृश्यत इत्यर्थः । कृत्याः ॥ 'ते कृत्याः' इति कृत्यसंज्ञा ये तव्य-अनीय-वयप्-ध्यण्-या इत्यर्थः । तथा — 'वेद पद्व' — वेदः पठितव्यः, पठनीयः । 'स्मृति अभ्यसवि' — स्मृतिरभ्यस्तव्या,^५ अभ्यसनीया । 'पुराण देसव' — पुराणं द्रष्टव्यम्, दर्शनीयम्, दृश्यं वा । 'धर्मु करव' — धर्मः कर्तव्यः, करणीयः, कार्यः, कृत्यो वा । एवमन्येऽपि ॥ ७ ॥

ननु कर किष्टि करिह इति करोतिनोक्तयो निबद्धाः । अतः [५० १७-१] अपरथात् ॥ कित्पु तहिं कः प्रयोगप्रकार इत्याशङ्काह —

इत्युक्तयो मयोक्ताः करोतिना सर्वधातुविषयत्वात् ।
तस्माद्सुनैव पथा^६ शेषार्था धातवश्चोद्याः ॥ १८ ॥

करोतिहिं सर्वधातुविषयः, अतः 'करोतिना' दर्शिता उक्ततयः सर्वधातुभिरपि ज्ञेयाः । करोत्यर्थस्य सर्वव्यापकत्वात् । तथैव च प्रत्येकसुदाहरणेषु दर्शितमेव । 'तस्माद्' इति । दिहमात्रमेवैतदर्शितम् । अनेनैव च मार्गेण ये अवशिष्टप्रत्ययाचां धातुनां चार्थसेऽप्यूद्याः — सबुद्धयोद्युमाव्य प्रयोज्या इत्यर्थः । तथा — 'करण चाह' — कर्तुभिर्च्छति चिकीर्षति । 'करण इच्छत आछ' — कर्तुभिर्च्छन्नास्ते । 'धातोर्वा तुमन्तादिच्छतिनैककर्तृकात्' इति सन् । 'सुदु हो(सु होउ?')' — सो मूर्यते । उकि बोभृति । 'धातोर्यशब्दश्चकीर्षितं क्रियासमभिहारे ।'

१ बुभुजान वा । २ कितः । ३ खिता । ४ भोक्ष्यमाणा । ५ अभ्यस्तव्यान्वा । ६ वथा ।

‘पुत्र इच्छ’ – पुत्रमिच्छति = पुत्रीयति, पुत्रकाम्यति । ‘नान्न जात्मेच्छायां यिन्’; ‘काम्य च’ । एवमन्येऽपि ॥ ७ ॥

॥ इत्युक्तिव्यक्तिविवृतौ क्रियोक्तिव्यक्तिव्याख्या ॥

अथ कारकोक्तिव्यक्तिव्याख्यायते । तत्र कारकाणां साधारणं लक्षणमाह –

तस्य निमित्तं यत् पुनरुक्तौ तत् कारकं हि लिङ्गोक्तम् ।

व्यापारभेदः [१० १७-२] भिन्नं ज्ञात्वा तज्ज्ञैः प्रयोज्यं स्यात् ॥ १९ ॥

तच्छब्दः पूर्वोक्तपरामर्शी । पूर्वं च ‘व्यापारो धात्वर्थः’ (का० ८) इत्युक्तम् । अतस्य = व्यापारस्य निमित्तं = निष्पत्तौ कारणं यत्, उक्तौ = अपश्रंशभाषिते । तद् कारकं क्रेयम् । हि यस्मात् । क्रियानिमित्तं कारकमुच्यते । तच लिङ्गोक्तम् । ‘धातुविभक्तिवर्ज-मर्थवल्लिङ्गम्’ । तेनोक्तम्, वृक्षादिशब्दवाच्यमित्यर्थः । क्रियाकारकसमुदायो वाच्य(०क्य?)म् । तत्र च क्रिया धातुप्रयोज्या । कारकं तु लिङ्गप्रयोगभिति भावः । तदु पूर्व कारकाणि । ततश्चानेककारके प्रयोगे कुत्र कतमत् प्रयोज्यमित्याह – व्यापारभेदभिन्नभिति । कारकाणि किल क्रियायां स्वस्वव्यापारेण व्याप्रियन्ते । ते च व्यापारसेषां भिन्नाः, तद्भेदाच्च कारकाणां भेदः । लोहकारचमीकृतादीनामिव । ततश्च स्वस्वव्यापारेण चिह्नितं ज्ञात्वा कर्त्तादिकं परिच्छिद्य, तज्ज्ञैः = विदितकारकसङ्केतैः, प्रयोज्यं स्यात् = संस्कृतभाष्या वाच्यं भवेत् ॥ ७ ॥

अथ व्यापारभेदं कथयत्कर्तुसावदाह –

यः कारकः स कर्ता प्रेर्यश्चेत् प्रेरकस्य हेतुत्वम् ।

तत्रेनन्तो धातुः संबोध्यः संमुखीकरणे ॥ २० ॥

लोकोक्तिप्रयुक्तानेकः [१० १८-२] कारकमध्ये यः कारकः = क्रियां ‘यः करोति स कर्ता’ । बहुपु व्याप्रियमाणेषु यदुद्देशेन लोकैरयमेतत् करोति इति निर्दिश्यते स कर्ता-वाच्य इत्यर्थः । यथा ‘काठ्ठू स्थालिं ओदन सुआर पच’ – काष्ठैः स्थाल्यामोदनं सूपकारः पचति – इत्यत्र सूपकारः । ‘खेतं हंसिएं त्रीहिं लवितिं कमारे’ – खेते दात्रेण त्रीहयो लवन्ते कर्मकरेण’ इत्यत्र कर्मकरः । इत्यादि । ‘प्रेर्यश्चेत्’ इति । स च कर्ता द्विविधः खत्त्रः, परतत्रश्च । खत्त्रो दर्शितः । यस्तु कर्ता अन्येन प्रेर्यते स प्रेर्यो भवति । यदि च प्रेर्यः, तदा तस्य यः प्रेरकसत्यस्य हेतुत्वं भवति । ‘कारयति यः स हेतुश्च’ इति वचनात् । यत्र च हेतु-कर्तुः प्रयोगस्त्र वाच्ये धातुरिनन्तः प्रयुज्यते । ‘धातोश्च हेतौ’ इत्युक्त इन्प्रत्ययोऽन्ते यस्य । यथा – ‘दुहाव गाइ दूबू गुआले गोसांवि’ – दोहयति गां दुम्हं गोपालेन गोसामी । अत्र गोपालः प्रेर्यः । गोसामी हेतुकर्ता । ‘पदाव छान्नहि शास्त्र ओझा’ – पाठयति छान्नं

शास्त्रं उपाध्यायः । अत्र च छात्रः प्रेर्यः, उपाध्यायो हेतुकर्त्ता । एवमन्यत्रापि । ‘संबोध्य’ इति । स च कर्त्ता संबोध्यः = संबोधनीयो भव [५० १८-१] त्यामन्वणविषयो भवतीत्यर्थः । कः ‘संमुखीकरणे’ = असंमुखः संमुखः क्रियते संमुखीकरणम्, तत्र । असंमुखं कार्यान्तरासकं कंचिद् यदा कथित् संमुखं साध्यानं कर्तुमिच्छति तदा तमामन्वयते यथा – ‘हे गोपाल ! गां दुष्टं दुष्टिः हे छात्र ! शास्त्रं पठ’ – इत्यादि । कर्त्तेति च लिङ्गार्थोपलक्षणम् । यदुक्तम् – ‘सिद्धसामिमुख्यकरणमामन्वणम्’ इति ॥ ७ ॥

अथ कर्मादिलक्षणमाह –

कर्म व्यापारफलम्, येनैतत् साध्यतेऽत्र तत् करणम् ।
यसात् तदपादानम्, यस्मै तत् संप्रदानं च ॥ २१ ॥

“ व्यापारस्य यत् फलम् – यदुद्देशेन प्रेक्षावान् क्रियामारभते तत् कर्म । यथौदनं पचति सूपकार इत्यत्रौदनमिति । घटं करोति कुलाळ इत्यत्र घटमिति । ‘येनैतत् साध्यते’ इति । एतत् कर्म येनोपादानेन कृत्वा साध्यते – कर्त्रा साधकतमत्वेन यद् विवक्ष्यते तत् करणम् । यथेन्धनेन इन्द्रियं सूपकार इत्यक्षेत्रवदेनेति । तत्रेण छनाति कृषण इत्यत्र दात्रेणेति । ‘यसात् तदपादानम्’ इति । यतः पृथग् भवति, यतो विभेति वा यतो गृह्णाति वा तद-पादानम् । विशेषेऽवधिरपादानमित्यर्थः । यथा [५० १९-१] ‘शांव हुंत आव’ – आमादा-गच्छति । ‘धारतौ डरा’ – व्याप्राद् दरति । ‘ओँशा पास बीदा ले’ – उपाध्यायादधीते । एवमन्यत्रापि । ‘यस्मै तत् संप्रदानं च’ इति । यस्मै दातुमिच्छा भवति, यस्मै वीणनं करोति, यस्मै किमपि धारयते तत् संप्रदानम् । यदर्थं क्रियाफलं तदित्यर्थः । यथा – ‘ब्रह्मण गावि दे’ – ब्राह्मणहि लाञ्छु प्रीति जण । ‘ब्राह्मणहि लाञ्छु प्रीति जण’ – ब्राह्मणाय रोचते मोदकः । ‘वर्णिएं कर धणु धर’ – वणिजे धनं धारयते । एवमन्यत्रापि ॥ ७ ॥

अथाधिकरणस्य लक्षणं कारकाणां लोकोक्तीश्चाह –

अधिकरणं त्वाधारोऽथैषामुक्तिः पृथग् यथा लोके ।

जातौ, जेशु किंह, जाहां, जेइं करि, जो किलु कीज, जैइं केहुं ॥

कर्तु-कर्मगता क्रिया यदाश्रिता स आधारः, तदेवाधिकरणमिति । यथा – ‘सिंहासण आछ राजा’ – सिंहासने तिष्ठति राजा । स्थाल्यां पच्यत ओदन इति । एवमन्यत्रापि । ‘अर्थ-याम्’ इति । अथेदानीम्, एषां कारकाणामुक्तिरपञ्चे प्रयोगः । लोकन्यवहारे प्रत्येकं यथा । ‘जातौ’ इति । यतः-तौ इति शब्दसदपा[दा]नं लोके । यथा – ‘तुम्हतौ [५० १९-२] अम्हे’ – युष्मचो वयम् । ‘अम्हतौ तुम्हे’ – असत्तो यूयम् । ‘तातौ अम्हे ईहां आछ’ – ततो वय-मिहास्त्वा । ‘अम्हतौ सौ बाढा’ – असत्तः स बवृधे । तथा – ‘ताहांहुंत आ’ – तत आगतः । ‘ईहांहुंत गा’ – इतो गतः – इत्यादि । ‘जेशु किंह’ इति । ‘जेशु किंह, जा किंह,

जाहे किंह' — इत्याद्युक्तिः संप्रदानस्य, यसै कृते इत्यर्थे । तथा 'का किंह, क करें' [कस्य १] अर्थे । 'कवणे काजें गा' इत्युक्तौ कसै गते इत्यादि संप्रदानम् । 'जाहां' इति । 'जाहां वैस ताहां दीस' — यत्रोपविश्विति तत्र इत्यते । 'जाहां आछ, ताहां चांछ' — यत्रास्ते तत्र बान्धति । एवमधिकरणोक्तिः । 'जैइं करि' इति । येन कृत्वेति^१ । 'इंधणे रांध, हंसिएं लब्र' — इन्धनेन राध्यति, दात्रेण लुनाति — इति करणोक्तिः । 'जो किछु कीज' इति । यत् किञ्चित् क्रियते । २ यदर्थी क्रिया इत्यर्थः । यथा 'भातु रान्धा' — भक्तं राध्यते । 'पोलि पाच' — पोलिका पद्ध्यते । एवं कर्मोक्तिः । 'जैइं केहुं' इति । येन केनापि क्रियते, यः कश्चित् क्रियायां व्रेष्टा-पूर्वकारी प्रवर्त्तते, एतैः सहेत्यर्थः । एतेन कुतोऽपि, कसैचिदपि, कस्मिन्नपि, केनापि, किमपि, कश्चिदपि करोतीति कारकाणां व्यापारभेदो लोकोक्त्या [१० २००१] प्रतिपादितो भवति । तद् यथा — 'भूषहितौ ब्राह्मणु किंह थालिं करि'; एवं 'इंधणे भातु रान्ध ब्राह्मणु' — ३ बुशुक्षात आत्मने स्थान्यामिन्धनेन भक्तं राध्यति ब्राह्मणः । एवमन्येऽपि ॥ ७ ॥

अथ लिङ्ग-संख्यादीनां कारकधर्माणां संबन्ध-विशेषणयोश्चोक्तिव्यर्थित कुर्वन्नार्या-द्वयमाह —

. पुं-स्त्री-नपुंसकत्वं शब्दानां लोकतः परिच्छेद्यम् ।

एकत्व-द्वित्व-बहुताः संख्यास्त्वह संख्यया ज्ञेयाः ॥ २३ ॥ ५

स त्वमहं वा पुरुषा उकानुकत्वसुकितो व्यवतम् ।

संबन्धः स्त्रीकाराद् विशेषणं तु व्यवच्छेदात् ॥ २४ ॥

'पुं-स्त्री' इति^२ । अपम्रंशे ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते तेषां पुं-स्त्री-नपुंसकत्वम्, लोकतो = लोको-क्तिः, परिच्छेद्यं = निश्चेतव्यम् । यथा 'मणुसु जेस' — मानुषो जिभ्रति, मुक्ते वा । 'मेहलि सोअ' — महेला^३ खपिति । 'नपुंसक जाम' — नपुंसकं जायते । 'एक पुरुष' — एकः पुरुषः । ४ 'दुह जोई' — द्वे जु(य)वत्यौ । 'बहुतु वृन्द' — बहूनि वृन्दानि । अथवा लोकतद्वज्जलोकेभ्यः, लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात् । यस्य शब्दस्योक्तितो लिङ्गनिश्चयो न भवति तस्य, तज्जुं लोकं पृष्ठा कार्य इत्यर्थः । उकितमात्रादेव तस्यासिद्धेः । तद्यथा — 'जालें [१० २००२] डाह' — जवालेन ज्वालया वा दण्डते । 'विमाण आव' — विमानं विमानो वा आगच्छति । 'सरदं ऋतुं तड सु सोह नदीकर' — शरदि ऋतौ नद्यास्तटः तटं वा तटी वा सुषुप्तु शोभते । एवमन्येऽपि ॥ ७ ॥

'संख्यास्त्वह' इति^५ । इहापम्रंशे संख्या^६ एकादिकाः । संख्यैवोत्कीर्तितया ज्ञेयाः, न दुलखायान्तरेणत्यर्थः । द्वित्व-बहुत्वयोस्तुल्योक्तिकत्वात् । तद्यथा — 'एक जा' — एको याति, एका वा याति, एकं वा । 'दुह अच्छति' द्वौ तिष्ठतः, द्वे वा तिष्ठतः, द्वे वा । 'बहुतु पूत भए' — बहवः पुत्रा बभूवुः । 'दुई बेटीं भई' — द्वे बेटिके बभूवतुः । 'एक गदिआण पावेसि' —

१ किलेति । २ सततमहं । ३ मेहला । ४ संख्यालिह० । ५ संक्षा ।

एकं गदिकानाणकं प्राप्तवान् । 'दुह गदिआणे, बहुतु गदिआणे' – द्वे बहनीति । एव-
मन्यत्रापि ॥ ७ ॥

'स स्वमङ्गं वा पुरुषाः' । पुरुषपरिच्छेद उक्तेरेव स्पष्ट इत्यर्थः । तथा – 'सो कर'
हत्युक्तिलिङ्गत्रयेऽपि तु व्यैव । एवं द्वित्वादिष्वपि । तेन स करोति, सा करोति, तत् करोति ।
'ते दुह करति' – तौ द्वौ, ते वा, ते वा कुरुतः । 'ते बहुतु करति' – ते बहवः, ता बहयः
तानि बहनि । एवं 'तुं करसि' – त्वं करोषि; 'तुम्हे दुह करहु' – युवां कुरुथः; 'तुम्हे बहुतु
करहु' – यूयं बहवः [प० २१-१] कुरुथ । तुहाः, स्त्रियः, तु श्रिति ता । एवं, 'हीं छाँ
(उं ?)' – अहं करोमि । 'अम्हे दुह करहु' – आवां कुर्वीः । 'अम्हे बहुतु करहु' – वर्यं
बहवः कुर्म्मः । लिङ्गत्रयेऽपि तु स्त्यमतस्त्वरिच्छेदस्तद्विशेषोक्तेरेवेति ॥ ७ ॥

‘उक्तानुकृत्वम्’ इति । द्वितीयादिविभक्तिप्रतिपाद्यं यत् कारकं तदनुकम् । कारकवि-
हितत्यादिप्रत्ययादिप्रतिपाद्यं क्रियासंबद्धलिङ्गार्थप्रतिपाद्यं चोक्तम् । ते च द्वे अपि तु उक्तित
एव – अपभ्रंशमाषिठादेव व्यक्ते = स्पष्टे प्रतीयेते । तथा – 'छानु गाउं या' – छात्रो आमं
गच्छति । अत्र हि कर्मत्वं द्वितीयया व्यज्यते, अतो अनुकम् । उक्तं कर्तृत्वं ति-प्रत्ययेन
गमनसंबद्धेन लिङ्गार्थेन वा, अत उक्तम् । 'छात्रं गाउं जाहआ' – छात्रेण आमो गम्यते । अत्र
तु कर्तृत्वं तृतीयया प्रतिपाद्यते, अतोऽनुकृतम् । कर्मत्वं तु ते-प्रत्ययेन गतिसंबन्धेन लिङ्गा-
र्थेन च, इत्यत उक्तम् । छात्रेण गम्यते, छात्रेण भूयत इत्यादि तु भावोक्तिः । अत च
कर्तैवानुक इति । एव मन्यत्रापि ॥ ७ ॥

‘संबन्धः स्वीकारात्’ । स्वमाल्मीयमुच्यते । अ-स्वं खं क्रियते-स्वीकारः । लोकोक्तौ स्वीकारात्
संबन्धो व्यज्यते । यथा – 'राजाकर पुरुष' – राज्ञः पुरुषः । तेहं दूकर [प० २१-२]
गाउं – तयोर्द्वयोर्ग्रामः । 'अम्हार चनु' – असाकं वनमित्यादि ॥ ७ ॥

‘विशेषणं तु व्यवच्छेदात्’ इति । इतरसत्तानिवृत्तिहेतुविशेषणमुच्यते । तत्र लोकोक्तौ
कुतोऽवगन्तव्यमित्याह – 'व्यवच्छेदात्' । तथा – 'सुकिलि गाइ लड्डै हाकु' – गामम्याज
शुकला दण्डेन । रक्तादीनां व्यवच्छेदः । 'बम्हण इं पर निवंतेसु' – ब्राह्मणानेव परं
निमन्नयिष्यसि । क्षत्रियादिपरिच्छेदः । 'पढेसु पर' – पठिष्यसि परम् । 'क्रियान्तरव्यव-
च्छेदः । 'सोनैं इं पर दे' – सुवर्णमेव परं ददाति । द्रव्यान्तरव्यवच्छेदः । परमार्थतस्य
सर्वान्येव वाच्यानि व्यवच्छेदफलानि । केवलं विवक्षापेक्षा तत्पतीतिरतो न प्रकथ्यते ।
अर्थात् सिद्धार्था-इति ।

॥ इत्युक्तिव्यक्तिविवृतौ कारकोक्तिव्यक्तिव्याख्या ॥

अथोक्तिमेदव्यवितर्विधीयते । तत्रादावुक्तिमेदवीजमार्ययाऽऽह-

उत्तेश्च दश पदार्था उत्पत्तौ मूलमन्त्र शेषास्तु ।

तत्पल्लवस्तदाश्रयकृतमेदास्ते च कालाद्याः ॥ २५ ॥ [प० २२-१]

उक्तेश्चोत्पत्तौ—जन्मनि मूलं प्रधानं कारणं दशैव पदार्थाः । अत्र=लोकानां वाग्व्य-
वद्वारे । शब्दार्थो हि शब्देन प्रयुक्तेन प्रतिपाद्यते । स च दशमकार एव । लिङ्गार्थादि-
वैक्षयमाणः । ये हु तदितरे, तेषामेव मूलभूतानां पदार्थानां पल्लवाः । तदाश्रयकृतमेदाः—
ते च ते आश्रयात् । आश्रयो विष्णु उच्चाते । गुरुतो भेदो ऐहो तथा । तदाश्रयेषु कृत-
मेदास्तदाश्रयकृतमेदाः । अथवा, त एव दश पदार्था आश्रयो विषयो येषाम्, तथा कृतो
भेदो ऐः । तत्पल्लदाश्रयात् ते कृतमेदाश्च तदाश्रयकृतमेदाः । तेषु दशसु पदार्थेषु ते
आश्रिताः, तेषामेव पदार्थानामुत्पादितोक्तिमेदाः । उक्तिमेदहेतवसे धर्माः । न पुनः पृथक् ॥
प्रयोज्यमर्थान्तरमेकादशं किञ्चिदित्यर्थः । अतो दशैव पदार्था इति, न तु तदितरे । तर्हि के
ते इत्याह—ते च कालाद्याः—इति । काले लिङ्गं संख्या पुरुषा इत्यादयः ॥ ७ ॥

अथ तानेव पदार्थानाह—[प० २२-२]

• लिङ्गं क्रिया ततोऽपि च कारकषट्कं ततश्च संबन्धः ।

आमच्छ्रणं च दशमं किन्त्वेतत् केवलं नोक्तौ ॥ २६ ॥

पथमं तायल्लिङ्गम्—अव्यतिरिक्तो लिङ्गार्थः । द्वितीया क्रिया—वात्वर्थः । ततः कर्तृ-
कर्म-करण-संप्रदान-अपादान-अधिकरणानि षट् । ततश्च संबन्धः । एवं नव । दशमं
च आमच्छ्रणम् । एते च लिङ्गार्थादयो नव पदार्थाः, केवला अपि विवक्षाविषया भवन्ति,
प्रयुज्यन्ते च । आमच्छ्रणं तु लिङ्गार्थसंबद्धमेव परं प्रयोगं याति, न केवलम्; तस्य तदेक-
विषयत्वात् । आमच्छ्रितो हि ‘किं भणसि?’ इत्यपेक्षते । तदुत्तरेण च वाक्यं समाप्यते, अतो
नास्य केवलस्योक्तिः । अत उक्तम्—किन्त्वेतत् केवलं नोक्तौ—इति । अतो नवानामेव
मेदा दर्शनीया इति भावः ॥ ७ ॥

अथोक्तिमेदोत्पत्तिकमं तत्संख्यां चाह-

एषां चैकद्वयादिकमेण लोकैर्विवक्षितानां स्युः ।

पञ्चशतान्युक्तीनामेकादशसंयुतान्येव ॥ २७ ॥

एषां च लिङ्गार्थादीनां पदार्थानां नवानां संबन्धपर्यन्तानां पञ्चशतान्युक्तीनां भवन्ति ।
कीदृशानि!—एकादशसंयुतान्येव—नैकव्याप्युक्त्या हीनानि नाप्यधिकानीत्येर्थः । कथं
मूला[प० २३-१]नाम्?—एकद्वयादिकमेण लोकैर्विवक्षितानाम् । तथा—एकैकविवक्षायां
नवैवोक्तयः, द्वयोर्द्वयोः षट्क्रिंशत्, त्रयाणां त्रयाणां विवक्षायां चतुरशीतिः । चतुर्णां चतुर्णां

पद्विंशत्यधिकं शतम् । एवं पञ्चानां पञ्चानामपि पद्विंशत्यधिकं शतम् । षण्णां षण्णां चतुरशीतिः । सप्तानां सप्तानां पद्विंशत् । अष्टानां अष्टानां नव । नवानामपि विवक्षाया-
मेकम् । एवं पञ्चशतान्येकादशाधिकान्युक्तीनां भवति । कथमियं संख्योत्पदत् इति चेत्,
उच्यते — नवकादेकान्तानेकाशुचरच्छेदानङ्गानालिखेत् । ते च यथा —

९	८	७	६	५	४	३	२	१
<hr/>								
१	२	३	४	५	६	७	८	९

ततः पूर्वेण परं हत्वा स्वच्छेदेन भजेत् । लब्धं छेदे संख्यानां पदार्थीनामुक्तिमेदसंख्या
भवति । तद्यथा — नवानामध पृक्च्छेदः । ततश्चैकस्य लिङ्गार्थादिपदार्थस्य निवक्षायां नवै-
बोक्तयः, ९; ततो नवभिरष्टकं हत्वा द्वाभ्यां विभजेत्तद्वयं पद्विंशत्, ३६; द्वयोद्वयो-
विंशत्यामुक्तिमेदाः । ततो पद्विंशता सप्तकं हत्वा त्रिभिर्विक्षय लब्धं चतुरशीतिः, ८४;
त्रयाणां त्रयाणां विवक्षायामुक्तिमेदाः । एवमेव चतुर्णां षड्दिशं शतं, १२६; [का० २३-२]

एषकादीनामपि विलोमेनैता एव संख्या । यथा पञ्चानां १२६; षण्णां ८४; सप्तानां
३६; अष्टानां ९; नवानामेकं १; सर्वेषां मेदसंख्या ५११ । अत्रायै सूत्रम् —

नवकादेकप्रान्तानङ्गानालिख्य ताडयेत् क्रमशः ।

पूर्वेण परं विभजेदेकादेयेकोत्तरैरङ्गैः ॥

छेदकसंख्यार्थीनामुक्तिभिरस्ता भवन्ति सर्वेषाम् ।

एकद्वयाशुक्तीनां भेदमितिः सा भवेदेवम् ॥ इति ।

उदाहरणं वक्ष्यते ॥ ७ ॥

अथ ‘शेषास्तु तत्पल्लवा’ (का० २५) इत्युक्तमत्त्वानाह —

कालत्रयमय च कत्वा-तुम्-शन्तुङ्गभीक्षणतादयो लिङ्गम् ।

संख्या पुरुषा उक्तानुकृत्वे भेदहेतवस्तेषाम् ॥ २८ ॥

पूर्वं ये दश पदार्थाः कथितास्तेषु मध्ये कियायाखावदमेदहेतवः के ३, ते कालत्रयं
तावत् वर्तमानातीतान्यगतसंज्ञः (० ज्ञम् १) । एकैव क्रिया सपरिच्छिन्नकालत्रयसंबन्धात्
क्रिया भवति । तत्स्वरूपत्वाच तस्याखद्यम्येत्वमुक्तम् । यस्य हि यत्तत्त्वं स तत्त्वं धर्म
उच्यते । यथाग्रेरुण्णता । कत्वा-तुमादयः प्रत्ययार्थाश्च क्रियोक्तिमेदहेतवः । कारकोक्तिमेदहेतवश्च । यथा — लिङ्गं तावत् पुं-स्त्री-नपुंसकाख्यम्, संख्या पुरुषा उक्तानुकृत्वे [का० २४-२] च, एत एव च संबन्धस्यामन्त्रितस्य च । अत पते पल्लवा इव । यथा पृष्ठास्य
मूलं भवति, तदुद्भूताश्च पल्लवा वृक्षं विसारयन्त्येवं धात्वर्थ-लिङ्गार्थादयो मूलभूता दश
पदार्थाः, तद्विसारकृतश्चैते धर्मी इत्यर्थः ।

नन्वेतैः कालादिभिः पल्लवैर्यवन्तो नेदा भवन्ति तत्संख्याऽपि किमिति न दर्शिता हत्याह —

एतद्भेदवशात् पुनरुक्तीनां या भिदो न ताः कथिताः ।

यस्माच्छर्मिणि विदिते तद्गतधर्माः स्वसंवेद्याः ॥ २९ ॥

यदा हि पटो जातस्तदा तद्गता ये शुक्रत्वैकत्वसूक्ष्मत्वादयो धर्मास्ते तत्संबन्धत्वाद् विदिता एवार्थात् । यतः संकेतादर्थाविगतिर्धर्मविशिष्टश्च । धर्मां संकेतविषय इति भावः । १
यस्माद्बृहद्वार्थाद्बृहद्वार्थादिके विदिते सति तद्गता ये धर्मां अवयव-
प्रायास्ते स्वसंवेद्या एव — स्वयमेवात्मानं वेदयन्ति । न हि गवि ज्ञाते खुर-कुदादयः शाव-
लेय-धावलेयत्वादयो वा धर्मास्तद्गता अविज्ञाता भवन्ति । धर्मिणो धर्माश्रयत्वात् । यस्म
वस्तुनो यस्त्वरूपं स तस्य धर्मं उच्यते यतः । तस्मात् धर्मनिवन्धना ये धर्मिणां भेदास्तेषां
विशेषकथनमनुप [५० २४-२] युक्तमेवेति । तस्मान्नवानामेवोक्तिभेदा दर्शन्त इति भावः । ॥

अशोदाहरणानि । तत्र च लिङ्गार्थादीनां नवानामप्येकैकस्य, ततो द्वयोर्द्वयोः; इत्यादिक-
भेण ये भेदास्तेऽत्रोक्तिप्रत्युक्तिभ्यां विभक्ता लिखनीयाः । लोकव्यवहारस्य तदात्मकत्वात् ।
उक्तिहिं प्रश्न उच्यते तदुत्तरं च प्रत्युक्तिः । प्रश्नोत्तरस्वरूपश्च लोके शब्दव्यवहारः प्रायः ।
२ यथा ग्रन्थविषयः स ‘किं’ शब्देन लोकैः प्रयुज्यते । अतो यत्रोक्तौ लिङ्गार्थादिषु यावन्तः ‘किं’
शब्दविषयाः, सा ताप्तासुक्तिरूच्यते । एकसिन् पृष्ठे सत्येकस्योक्तिः, द्वयोः पृष्ठयोर्द्वयोः ॥
रुक्तिः, त्रिषु त्रयाणामित्यादि यावज्वसु पृष्ठेषु नवानामिति । तत्र लिङ्ग-संख्या-पुरुषैः पल्लवैर्य-
भक्तस्य केवललिङ्गार्थस्य विवक्षायामुक्ति-प्रत्युक्त्योर्यथा — परिचितेन सहागतमपरिचितं हृष्टवा
कथित् कंचित् पृच्छति — ‘को ए’ — कोऽयम् । परिचितस्योत्तरम् [५० २५-२] — ‘मोर
विसिद्धु’ — मम विशिष्टः । अत्र हि प्रश्नोत्तरस्योरव्यतिरिक्तो लिङ्गार्थोविषयः, अत इयं लिङ्गार्थोक्ति-
रूच्यते । एवं वक्ष्यमाणोदाहरणेष्वपि ज्ञेयम् । ‘को ए’ — कावेतौ !, राजपुरुषौ । ‘को ए’ — क
पते !, राजद्विजाः । जीविषये तु प्रश्ने यथा — ‘को ए’ — केयम् !, ब्राह्मणी । ‘को ए दू’ —
के पते द्वे !, मासोपचासिन्यौ । ‘को ए जोर्ड’ — का एता युवत्यः !, प्रोवितमर्तुकास्त्वत्सेवक-
सिष्टा(शिष्टा)नां वध्वः । नपुंसकविषये यथा — ‘काह ए’ — किमिदम् !, द्वीपान्तरफूलम् ।
‘काह ए दुह वस्तु’ — के एते द्वे वस्तुनी !, लवण-हिंडगुनी । ‘काह ए सव’ — कान्येतानि
सर्वाणि !, त्वद्भार्याभरणानि । सामान्योक्तौ तु प्रश्ने — ‘काह ए’ — किमिदम् !, पूळः, ३
कुण्डम्, कुमारीत्याद्युत्तरं भवत्येव ।

निर्धारितपश्चे तूकितर्यथा । ‘तेन्ह मांशं कवण ए’ — तयोस्तेषां वा मध्ये कतमोऽयम् !,
सर्वेऽयेषुः । अथवा कतमावेतौ !, ज्येष्ठ-कनिष्ठौ । [५० २५-२] कतमे एते !, ज्येष्ठमार्यापुत्राः ।
कतमेयम् !, कनिष्ठा वधूः । कतमे एते !, ज्येष्ठपुत्रवध्वौ । कतमा एताः !, राज्ञो विलासि-
न्यः । ‘अरे जाणसि एन्ह मांश कवण तोर माइ’ — अहो जानास्तेषां मध्ये कस्तुव भाताः !, ५
उच्चरम् — त्वम् । पार्वीसः पृच्छति — ‘लहुडा कवण’ — कनिष्ठः कतमः !, उच्चरम् — ‘हौं’ —

अहम् । एवमन्या अपि लिङ्ग-संख्या-पुरुषविशिष्टस्य लिङ्गार्थस्योक्त्य ऊङ्गाः । एवं केवल-
लिङ्गार्थोक्तिः ।

अथ क्रियाया मात्रविवक्षयासुक्तयो यथा – ‘अहो काह इंहां कीजए’ – भोः किमेतदिद
क्रियते; अथवा ‘व्यापरिअ’ – व्याप्रियते ?, उत्तरम् – ‘पद्धिअ’ – पञ्चते; अथवा ‘पैज’ –
पञ्चयते; अथवा ‘खेलिअ’ – खेलयते; क्रीब्यते वा । ‘काह इंहां तु करसि’ – किमत्र त्वं
करोषि ?, ‘पअउं’ – पचामि । ‘काह इंहां करहु’ – किमत्र कुरुथः ? [] पठावः ।
किमत्र कुरुथ [] पठामः । ‘काह कीजत आच्छ’ – किं क्रियमाणमास्ते ?, पञ्चमानम् ।
‘काह करत आच्छिअ’ – किं कुर्वता स्थीयते, आस्यते वा, पचता । एवमादि वर्तमाने ॥ ७ ॥
[प० २६-१]

“ अथातीते – ‘अरे एति वार तै काह किअ तांहा’ – अहो एतावतीं वेलां किमकारि
तत्रैव ?, ‘पढा’ – अपाठि, पठितं वा; [पआ ?] अपाचि, पक्षं वा । ‘काह करत आच्छे’ –
किं कुर्वता स्थितम् ?, ‘पढत’ – पठता । ‘पयन्त’ – पचता ।

अथैव्यति – ‘काह करिहुदि’ ... किं करिष्यति ?, ‘हिहुतो’ ... यहियाति । ‘ओळगिह-
डुं’ – अबलगिष्यामि । ‘काह करणिहार आच्छसि’ – किं करिष्यस्तिष्ठुसि, किं कर्तुकामो वा ?,
“ ‘पढणिहार’ – पठिष्यन्, पठितुकामो वा । ‘काह करत आछीहसि’ – किं कुर्वन् स्थास्यसि ?,
‘पढत’ – पठन् । ‘काह करणे(णि ?)हारें आछिअ’ – किं करिष्यमाणेनास्यते ?, ‘पढणि-
हारे’ – पठिष्यमाणेन । ‘काह करव’ – किं करिष्यते ?, ‘पढव’ – पठिष्यते, वक्ष्यते वा ।
एवमितरधातवोऽपि यथेष्टं प्रयोज्याः । ‘काह करि, काह करत आच्छसि ?, रांधि जेमत
आच्छुडुं’ – किं कृत्वा कुर्वन्नसि ?, राहूत्वा पक्त्वा वा जिवन्नसि, भुज्ञानो वा । ‘काह करि
काह कीज हो ?, पह जेविअ’ – किं कृत्वा, किं क्रियते ?, पक्त्वा जिन्न्यते, भुज्यते वा । ‘काह
इंहां कीज ?, पै पै पाज’ – किमत्र [प० २६-३] क्रियते । पक्त्वा पक्त्वा स्थायते; पाचं पाचं
वा स्थायते । ‘काह इंहा कर ?, जेवि जेवि जा’ – किमत्र करोति ?, जिम्बित्वा जिम्बित्वा
याति; अथवा भोजं भोजं त्रजति । ‘काह करण, किह, काह करत आच्छसि, आछिअ वा,
काह कीज वा’ – किं कर्तुं, किं कुर्वस्तिष्ठति, कुर्वता स्थीयते वा, किं क्रियते वा । ‘जेउवे
किहं राधत आच्छउं, आच्छिअ राझ’ – जिवितुं राध्यता स्थीयते, भोक्तुं पचता वा,
भोक्तुं पञ्चयते वा । ‘काह करत, काह करसि’ – किं कुर्वन्, किं करोषि ?, ‘पढत
राघउं’ – पठन् राघोमि, पचामि वा । ‘काह करत, काह कीज ?, पञ्चत पद्धिअ’ – किं
कुर्वता, किं क्रियते ?, पचता पञ्चते । एवं युगपत्क्रियमाणयोः क्रिययोगैणमुस्त्वयभावे । तं
विना तु, किं किं क्रियते – ‘काह काह कीज ?, पहअ, पद्धिअ’ – पञ्चयते पञ्चते । एतच्च
दिह्मात्रम् । एवमन्येऽपि क्रियमात्रविवक्षयासुपलृत्वा उक्त्य ऊङ्गाः । एवं केवलक्रियोक्तिः ।
अथ केवलकर्त्तव्यविक्षयासुदाह्रियते । स च कर्ता द्विविष उदाहार्थः, उक्तश्चानुकूल ।

तत्र चोक्तस्य कर्तुर्लिङ्गा [५० २७-१] थीर्थदयं विशेषो यदयसुकृतकर्तृशक्तिः प्रयुज्यते । लिङ्गार्थस्तु खल्पेणैव । ‘को ए सोअ’ — क एष खपिति शेते वा । ‘को ए सोअन्त आच्छ’ — क एष खपञ्जास्ते, शयानो वा ॑, उत्तरम् ‘पहारी’ — प्रहर[क]दाता । ‘कैहं ए रोविअ’ — कैनेतद् शुच्यते, इप्पते वा ॑, ‘पहारी’ — प्रहरकदाता । ‘को ए रांध’ — क एष राध्यति, ‘को ए रांधत आच्छ’ — क एष राध्यञ्जास्ते, पचन् वा ॑, सूपकारः । कैषा राध्यति ॑, सूपकारी । किमेतत् पचति ॑ ब्यञ्जनम् । सूरकारकुलम् । ‘कैहं ताहां जेडंव’ — कस्त्र बुमुजे, अजिंवद् वा ॑, धा(!) ब्राह्मणः । ‘को ताहां जेवत आछ’ — कस्त्र मुजान आसीत् ॑, द्विजः । ‘इंहां को पढिह’ — अत्र कः पठिष्यति ॑, द्विजात्मजः । ‘इंहा को पढणिहार आछ’ — अत्र कः पठिष्यञ्जास्ते ॑, छात्रः । ‘अम्हपास केहं पढव’ — असत्तः केन पठितव्यम्, असाकं पार्श्वे वा ॑, द्विजसुतेन । एवं द्वित्व-बहुत्वयोरपि । गुरुं शिष्यः पृच्छति — ‘राउले’ पाहू रांघ को आच्छिह’ — राजकुलचरणानां संनिधौ कः स्वास्यति ॑, गुरोरुचरम् ‘तुं’ — त्वम् । ‘मोर क्षेम को करिह’ — मम क्षेमं कः करिष्यति ॑, [५० २७-२] उत्तरम् ‘हौं’ — अहम् । एवमन्या अपि पक्षवस्य कर्तुरुक्तय ऊद्धाः । एवं केवलकर्तुरुक्तिः ।

अथ हेतुकर्तुर्विवक्षायामुदाहियते । ‘कवण ए छाती तडे (?) राकर सागर ओँडहूपास खणावन्त आच्छ’ — क एष धृतच्छब्रो राजसागरमुद्वैः सानयति, सानयञ्जास्ते ॑, सूरपालो नाम राज्ञपुरुषः । ‘कैहं ए देउल कराविअ’ — कैनेतद् देवकुर्लं कार्थते ॑, ‘करावित आच्छ’ — कर्यमाणमास्ते ॑, धनपालेन । ‘कैहं ए इहां बाह्यण थापे’ — क इहैतान् ब्राह्मणान् स्वापयामास ॑, गोविन्दचन्द्रदेवः ॥ ७ ॥ ‘हो इह कोड जो कनमेरुतुङ्ग प्रासादु कराविह’ — भविष्यति कोऽपि यः कर्णमेरुतुङ्गं प्रासादं कारविष्यति ॑, ‘राजा जह कोड’ — राजा यदि कवित् । सुपुत्रः पृच्छति — ‘अहो पितरहो को तुम्ह तारिह’ — अहो पितरः को युम्माता ॑ ॥ रविष्यति ॑, उत्तरम् ‘तुहिं’ — त्वमेव । पुनः पृच्छति — ‘मोहिं तहिं के बढाविहति’ — मम तहिं के संवर्द्धयितारः ॑, उत्तरम् ‘अम्हेह’ — वयमेव । एवमन्या अपि हेतुकर्तुरुक्तय ऊद्धाः । एवं हेतुकर्तुरुक्तिः ।

अथ केवलकर्मविवक्षायामु [५० २८-१] दाहियते । तत्र कर्म द्विविष्यसुकृतमनुकर्त च । तत्रोक्तस्य कर्मणो लिङ्गार्थदयं विशेषो यदुक्तकर्मशक्तिकः क्रियासंबन्धः प्रयुज्यते, २ लिङ्गार्थस्त्वव्यतिरिक्तः स एव । तथाथ — ‘अहो काह ए सुआरे वैटलि किए रांध’ — भोः किमसौ सूपकारः कृतसि(शि)रोवेष्टनो राध्यति ॑, ‘भातु’ — भक्तम्, ओदनं वा । ‘काह पअन्त आछ’ — किं पचञ्जास्ते ॑, ‘पुप’ — अपूपान् । ‘ए जोइ काह इहां रांध’ — इर्य सुवती(तिः) किमत्र राध्यति ॑ ब्यञ्जनम् । ‘ए कहार काह संपाडति’ — एतौ काहारौ किमत्र संपादयतः, एते काहारा वा किमत्र संपादयन्ति ॑, ‘इंवणपाणि’ — इन्धनोदकम् । ‘काह जेवित आच्छ’ — किं भुज्यमानमास्ते ॑; ‘काह जेविअ’ — किं भुज्यते ॑; ‘धिय सांकरे सेडं

सातु' – सघृतस(श)र्कराः सक्तवः । कृस(श)रा वा, पायसं वा । 'वेणा काहा गा' – वेटकः कि जगाम, गतवान् वा । कन्या तु गतवती । 'ओँशाउलु' – उपाध्यायगृहम् । 'पठवसी-कर घर' – प्रतिवेशिनो गृहम् । भूत्यः खासिनं पृच्छति – 'पहरे को ईहा घरिहंति राउलु' – प्रहरके कि(की)मत्र नियोक्ष्यन्ति चरणाः ॥, 'तोहि' – त्वामेव । 'राउलं को घरद' – चरणैः को घर्तव्यः ॥, 'तुही' – त्वामेव । [प० २८-२] 'विआलि को हडं मागिहड' – विकालिकां कमहं याचिष्ये ॥, 'अम्हे' – आ(अ)सानेव । 'को मै भोजन मागच' – को मया भोजनं याचितव्यः ॥, 'अम्हेइ' – वयमेव । एवमन्या अपि सप्तलवस्य कर्मण उक्तथ ऊषाः । इति कर्मोक्तिः ॥ छ ॥

अथ करणविवक्षायामुक्तय उदाहियन्ते – 'देउ काहें धाए' – देवं केन ध्यायति ॥, 'मने' – मनसा । 'नह काहें पव(तश्च)रिसि' – नदीं केन प्रतीर्णवान् ॥, 'बाहन्हेहूँ' – बाहुम्याम् । 'छाटिहें काहें विद्या अवड' – सत्वरं कथा विद्या आपद्यते ॥, 'पझे' – प्रश्ना ।

अथवा बृत्तैरुदाहियते । तथा –

दुर्जयो जायते धीरः केन संग्रामसंकटे ? – सहगेन ।

सन्तरन्ति नदीं धीरा[ः] काभ्यां साहसशालिनः ? – बाहुभ्याम् ।

जगत् धीरार्णवे मग्नमिव कैर्जायते निशि ? – शरसन्दकरैः । एवं पुंसि ॥

निकृत्तचरणस्तूर्णं पथि याति कथैकया ? – काषधोटिकया ।

श्रीष्मसंतसभूषुष्टे काभ्यां संचर्यते जनैः ? – उपानदभ्याम् ।

पर्जन्यः कुरुते विश्वं काले कामि[ः] पुनर्नवम् ? – वृष्टिमिः । एवं जियाम् ॥

कुलालैर्नीयते केन सूतपिण्डोऽपि च पात्रताम् ? – चक्रेण ।

काभ्यामालोकये[त्] लोकः कार्यजातमहार्निशाम् [प० २९-१] – नेश्राभ्याम् ।

अपि बालनृपं राज्यं वर्तते कैर्द्वद्वतैः ? – पात्रैः । एवं नपुंसके ॥

एता एव च क्रिया अतीतानागतयोरप्युदाहार्याः ।

सेनापतिः पर्ति ब्रूते नाथ केन जयस्यरीन् ? – त्वया । एवं युज्मदि ।

पुनः पृच्छति –

केनैताः संपदो नित्यं जायन्ते मे नवा नवाः ? – मया । इत्यसदि ।

एवमन्या अपि सप्तलवाः करणोक्तयः ऊषाः । एवं करणोक्तिः ॥ छ ॥

अथ केवलसंप्रदानविवक्षायामुदाहियते । ऊषा – 'ए बेटी काहि देवि' – हृषं कन्या कसौ देया ?, उत्तरं छोकेन –

सजातीयाऽसगोत्राय योग्याय गुणिनेऽर्थिने ।

मातापित्रोः पञ्चसप्तशास्त्रान्तरितजन्मने ॥

उपस्थितं महत् पर्व विज्ञं न्यायार्जितं च मे ।
 शृष्टः कस्मै ददामीति पात्रायेत्युत्तरं बदेत् ॥
 यस्मै यद्ग्रोचते विप्रास्तेन तत् कथ्यतामिह ।
 इत्युक्त्वा वाञ्छितं तेभ्यो दत्तमक्षयसुच्यते ॥
 यस्मै धारयते विज्ञमात्मं संकलिपतं धृतम् ।
 तस्मै तदखिलं दद्याद् ऋणशेषं न धारयेत् ॥
 पात्रापात्रकथा देव-पितृकृत्ये विचार्यते ।
 विज्ञे सत्यर्थिने देयमिति मर्यां तु रोचते ॥
 वृद्धौ मातापितरौ भार्यापत्नादिसन्ततिर्दासाः । [प० २९-२]
 सजातिश्च दरिद्रः पोष्यास्तेभ्यः सदा देयम् ॥

ब्राह्मणेभ्योऽन्न दीयते । गम्यतां विप्राः, ब्राह्मणै आसाच्छादनं दीयते । काले क्षेत्रे च पात्राय सर्वस्त्रमपि न धर्तव्यम् । विप्रेभ्यः पशुरामः पृथ्वीमेव प्रादात् । गयायां पित्रे पिण्डं सत्पुत्रः प्रदास्यते । एवमन्या अपि सप्तश्चाः संप्रदानोक्तय कृष्णाः । इति संप्रदानो-प्रितः ॥ ७ ॥

अथ केवलापादानविवक्षायामुदाहियते । यथा — ‘काहां हु(हुं)त ए युरुषु आ’ — कसाद्यं ॥ पुरुष आगतः ६, ‘कनउजं’ — कन्यकुलात् । ‘मीत काहां हुंत एते काले’ — सखे । कुतस्त्व-सियता कालेन ६ । ‘बवहरेकरि कांटी’ — धनिककारायाः, व्यवहरकंटिकातो वा । ‘कैसे तौ तो छूटेसि’ — कथं तसा मुक्तोऽसि ६, ‘मीतकर लइ देह’ — सिन्नाद् गृहीत्वा दत्त्वा च । दुर्जनाद् मीतस्य वरं ससर्पव्याप्रं वनम्, न तु ससर्पव्याप्राद् चनाद् मीतस्य सदुर्जनमाम-वासः । सखे । कुतोऽधीतवेदोऽसि ६ — देवशर्मोपाध्यायात् । ज्ञातरन्धनविधिः कुतः ६ — ॥ उपाध्यायिन्याः । आसस्ते कुत आसीत् ६ — द्विजवर्यगृहेभ्यः । चिरेण दृष्टान् शिष्यानाहृय गुरुः [प० ३०-१] पृच्छति — पुत्राः जानीय कुतोऽधीतवेदा युवम् ६, उत्तरम् — युष्मतः । पुनः पृच्छति — कुतः तर्षसाकं सपुत्रदारणामिदानी वृद्धावस्थानिहृतिः ६, उत्तरम् — अस्मतः । एवमन्या अपि लिङ्ग-संख्या-पुरुषभिन्ना अपादानोक्तय ऊष्माः । इत्यपादानोवितः ॥ ७ ॥

अथाधिकरणविवक्षायामुदाहियते । तत्त्वथा —

भूमौ मर्यास्तिले तैलं तरुण्यां रूपसंपदः ।
 आधेयं सर्वमाधारे निराधारो न विद्यते ॥
 कस्त्रिन् देवगणा नतु(नु ?) नित्यम् ? — खगो ।
 कुत्र सदा गृहिणां स्थितिरिष्टा ? — गृहे ।
 भार्ये ! कुत्र रतिस्तव नित्यम् ? — ल्ययि ।
 भर्तुः ! कुत्र सदैव मनो मे ? — मयि ।

विद्वन् ! भवतः कुत्र निवासः ?—वाराणस्यां गङ्गातीरे ।
कस्मिन् दानम्, कुत्र विवाहः ?—द्विजवरवंशे नागरजातौ ॥
सूपकर्त्ता स्थितः पीठे चुह्यां स्थाल्यां महानसे ।
ज्वलदूवहौ तस्तोये मध्याहे तनुलान् पचेत् ॥

१ सप्ताधिकरणमुदाहरणम् । एवमन्या अप्यधिकरणोक्तय ऊषाः । इत्यधिकरणोक्तिः ॥ ३ ॥
अथ केवलसंबन्धोक्ताबुदाहियते । यथा —

कस्यैतद् गृहसुन्नतं क्षितिपतेस्तस्यैव राज्ञः पुनः,
सौषर्णाण्डिकमण्डितोक्तशिखं पद्मयैतदस्यान्तिके । [५० ३०-१]

यस्येषं वसुधा सुधाधवलिता कीर्तिंश्च शौर्यार्जिते(ता),
श्रीगोविन्दनृपस्य तस्य सुतरामायुक्तिरं वर्द्धताम् ॥ ३ ॥

खर्णः सुराणां पाताललोकश्चैष फणाभृताम् ।

श्रीमद्गोविन्दचन्द्रस्य निःशेषं वसुधातलम् ॥

धनदस्य धनं भानोः प्रतापो धिषणायुरोः ।

गोविन्दनृपतेस्त्वेतत् त्रयमप्यमितं मतम् ॥

वह नीरविदे वहला चहु कीर्तिर्जिताः छ्रियः । .

२ तव वल्लभ पूर्णेन्दुकदनो यः पित(पति०)र्मम ॥ ९ ॥

एवमन्या अपि लिङ्गादिविशिष्टसंबन्धस्योक्तय ऊषाः । इति संबन्धोक्तिः ॥ ३ ॥

एवमेकैकविवक्षयां नवैवोक्तयः । अथ व्याघ्रकितमेदप्रसारार्थं वृत्तं सूत्रम् —

आद्यमाद्यमितरेषु निक्षिपेदुकितमेदविषये द्वयोर्द्वयोः ।

आद्यहीनयुगलेष्वथादिमं निक्षिपेत् श्रिचतुरादिभित्तये ॥

अयमर्थः — लिङ्गार्थः, क्रिया, कर्ता, कर्म, करणम्, संप्रदानम्, अपादानम्, [अधिकरणम्] संबन्धः — इत्यमी नव पदार्थः । एषां चैकैकस्य संक्षिप्ता उक्तयो यथा —

कोऽयम् ? — छात्रः । १ ॥

किं करोति ? — पठति । २ ॥

कः पठति ? — अयमेव । ३ ॥

किं पठति ? — शास्त्रम् । ४ ॥

केन पठति ? — पुस्तकेन । ५ ॥

कस्मै पठति ? — आत्मने । ६ ॥

कुतः पठति ? — उपाध्यायात् । ७ ॥ [५० ३३-१]

क स्थितः पठति ? — गृहे । ८ ॥

कस्य ? — उपाध्यायस्यैव । ९ ॥ एवं नव ॥ * ॥

द्वयोद्वयोश्चोक्त्यर्थमाद्यमितरेषु द्वितीयादिषु योजयेत् । तद् यथा - प्रथमे लिङ्गार्थे
द्वितीयादिषु योजिते य(ज)ता लिङ्गार्थेनाष्टै भेदाः । यथा -

लिङ्ग-किये । १ ॥
लिङ्ग-कर्त्तारौ । २ ॥
लिङ्ग-कर्मणी । ३ ॥
लिङ्ग-करणे । ४ ॥
लिङ्ग-संप्रदाने । ५ ॥
लिङ्ग-अपादाने । ६ ॥
लिङ्ग-अधिकरणे । ७ ॥
लिङ्ग-संबन्धो(न्धौ) । ८ ॥ एवं लिङ्गार्थेनाष्टै ॥ * ॥

अथ द्वितीयो किया त्रितीयादिषु निक्षिप्य कृताः सप्त भेदाः । यथा -

क्रिया-कर्त्तारौ । १ ॥
क्रिया-कर्मणी । २ ॥
क्रिया-करणे । ३ ॥
क्रिया-संप्रदाने । ४ ॥
क्रिया-अपादाने । ५ ॥
क्रिया-अधिकरणे । ६ ॥
क्रिया-संबन्धाविति । ७ ॥
— एवं क्रिया सप्त, आष्टैः सह पञ्चदश ॥ १५ ॥

अथ त्रितीये कर्त्तरि चतुर्थीदिषु योजिते पञ्चदशः । यथा -

कर्तृ-कर्मणी । १ ॥
कर्तृ-करणे । २ ॥
कर्तृ-संप्रदाने । ३ ॥
कर्तृ-अपादाने । ४ ॥
कर्तृ-अधिकरणे । ५ ॥
कर्तृ-संबन्धाविति । ६ ॥
— एवं कर्त्रा पद् । पूर्वैः सहैकविश्वितः ॥ २१ ॥

अथ चतुर्थे कर्मणि पञ्चमादिषु क्षेत्रिसे पञ्चोदशः । यथा -

कर्म-करणे । १ ॥
कर्म-संप्रदाने । २ ॥
कर्म-अपादाने । ३ ॥

कर्म-अधिकरणे । ४ ॥

कर्म-संबन्धाविति । ५ ॥

— एवं कर्मणा पञ्च, [प० ३१-२] पूर्वैः सह षड्विंशतिः ॥ २६ ॥

अथ पञ्चमे करणे अपादानादिषु योजिते चत्वारो मेदाः । यथा —

करण-संप्रदाने । १ ॥

करण-अपादाने । २ ॥

करण-अधिकरणे । ३ ॥

करण-संबन्धाविति । ४ ॥

— एवं करणेन सह चत्वारः, पूर्वैः सह तृ(त्रिं)शत् ॥ ३० ॥

अथ पृष्ठे संप्रदाने सप्तमादिषु क्षिसे त्रयो मेदाः । यथा —

संप्रदान-अपादाने । १ ॥

संप्रदान-अधिकरणे । २ ॥

संप्रदान-संबन्धाविति । ३ ॥

— एवं संप्रदानेन सह त्रयः, पूर्वैः सह त्रयस्तिंशत् ॥ ३३ ॥

अथ सप्तमे अपादानेऽष्टम-नवमयोः क्षिसे भेदद्वयम् । यथा —

अपादान-अधिकरणे । १ ॥

अपादान-संबन्धौ । २ ॥

— एवं अपादानेन द्वौ, पूर्वैः सह पञ्चतृ(त्रिं)शत् ॥ ३५ ॥

अथाष्टमे अधिकरणे नवमे क्षिसे सत्येकः । यथा —

अधिकरण-संबन्धाविति । १ ॥

— एवमधिकरणैक एव, आयैः सह पट्टत्रिंशत् ॥ ३६ ॥

एवं द्वयोद्वयोर्विवक्षायां पट्टत्रिंशदेवोक्तिमेदाः ॥ ३७ ॥

अयैषां क्लेणोदाहरणानि, यथा —

‘को ए काह कर’—कोऽयं किं कुरुते ?, छात्रोऽयं पठति । १ ।

‘ए को इहां को पढ’—एष कः, कश्चेह पठति ?, छात्रोऽयमेष ये(ए)व । २ ।

‘को ए काह इहां पढ’—क एष किमत्र पठति ?, छात्रः [] शास्त्रम् । ३ ।

‘को ए काहें पढ’—कोऽयं केन पठति ?, [प० १२-२] छात्रः पुस्तकेव । ४ ।

‘को ए का किहं पढ’—क एष कसौ पठति ?, छात्रः ‘खमै । ५ ।

‘को ए का पास पढ’—क एष कुतः पठति ?, छात्र उपाध्यायात् । ६ ।

‘को ए कहां पढ’—क एष कुन्त पठति ?, छात्रो शुहे । ७ ।

‘को ए ककरे घर पढ’ – क एष कस्य गृहे पठति ?, छात्रो गुरोः । ८ ।

— एवं किंवद्देव उवित्तब्यवित्तप्रकरणम् ॥ ८ ॥

अथ फ़िल्हाल सर्व यथा –

‘काह ईहां कीज केह’ – किमत्र क्रियते केन ?, पञ्चते छात्रेण । ९ ।

‘काह करत ईहां काह पढिअ’ – किं कुर्वताऽत्र किं पञ्चते ?, गुरुशुश्रूषां शास्त्रम् । १० ।

‘काह करत काहें पढिअ’ – किं कुर्वता केन पञ्चते ?, गुरुशुश्रूषां पुस्तकेन । ११ ।

‘काह करत का किह पढिअ’ – किं कुर्वता कस्यै पञ्चते ?, गुरुशुश्रूषा आत्मने । १२ ।

‘काह करत का पास पढिअ’ – किं कुर्वता कुतः पञ्चते ?, गुरुशुश्रूषामुपाध्यायात् । १३ ।

‘काह करत काहा पढिअ’ – किं कुर्वता कुत्र पञ्चते ?, गुरुशुश्रूषां गृहे । १४ ।

‘काह करत काकरे पढिअ’ – किं कुर्वता कस्य गृहे पञ्चते ?, गुरुशुश्रूषां गुरोः । १५ ।

— एवं क्रियया सप्त ॥ ७ ॥

अथ कर्त्री षट् यथा –

‘को ईहां काह पढ’ – कोऽत्र किं पठति ?, छात्रः शास्त्रम् । १६ । [प० १२-२]

‘को काहे पढ’ – कः केन पठति ?, छात्रः पुस्तकेन । १७ ।

‘को ईहां का किहं पढ’ – कोऽत्र कस्यै पठति ?, छात्र आत्मने । १८ ।

‘को ईहां का पास पढ’ – कोऽत्र कुतः पठति ?, छात्र उपाध्यायात् । १९ ।

‘को ईहां काहा पढ’ – कोऽत्र कुत्र पठति ?, छात्र आश्रमे । २० ।

‘को ईहां ककरे आश्रम पढ’ – कोऽत्र कस्याश्रमे पठति ?, छात्रो गुरोः । २१ ।

— एवं कर्त्री षट् ॥ ७ ॥

अथ कर्मणा पञ्चोक्तयो यथा –

‘काह ईहां पढिअ काहे’ – किमत्र पञ्चते केन ?, शास्त्रं पुस्तकेन । २२ ।

‘काह पढिअ का किहं’ – किं पञ्चते कस्यै ?, शास्त्रमात्मने । २३ ।

‘काह पढिअ का पास’ – किं पञ्चते कुतः ?, शास्त्रमुपाध्यायात् । २४ ।

‘काह पढिअ काहा’ – किं पञ्चते कुत्र ?, शास्त्रमात्र(अ)मे । २५ ।

‘काह पढिअ ककरे’ – किं पञ्चते कस्याश्रमे ?, शास्त्रं गुरोः । २६ ।

— एवं कर्मणा पञ्च ॥ ७ ॥

अथ करणेन चतुर्थ उक्तयो यथा –

‘काह ईहां पढिअ का किहं’ – केनाऽत्र पञ्चते कस्यै ?, पुस्तकेन खस्यै । २७ ।

‘काहें पढिअ का पास’ – केन पञ्चते कुतः ?, पुस्तकेनोपाध्यायात् । २८ ।

‘काहें पढिअ काहा’ – केन पञ्चते कुत्र ?, पुस्तकेनाऽश्रमे । २९ ।

‘काहें पढिअ ककरे’ – केन पञ्चते कस्याश्रमे ?, [प० १२-१] पुस्तकेन गुरोः । ३० ।

— एवं करणेन चतुर्थः ॥ ७ ॥

जथ संप्रदानेन तिथ उक्तयो यथा —

‘का किंह पदिअ का पास’ — कसौ पठ्यते कुतः ?, आत्मन उपाध्यायात् । ३१ ।

‘का किंह पदिअ काहा’ — कसौ पठ्यते कुत्र ?, आत्मने गृहे । ३२ ।

‘का किंह पदिअ ककरे’ — कसौ पठ्यते कस्य गृहे ?, ससै गुरोः । ३३ ।

— एवं संप्रदानेन तिथः ॥ ७ ॥

अथापादानेन द्वे यथा —

‘का पास पदिअ काहा’ — कुतः पठ्यते कुत्र ?, उपाध्यायाद् वाराणस्याम् । ३४ ।

‘कालौ पदिअ ककरे घर’ — कुतः पठ्यते गृहे कस्य ?, उपाध्यायाद् गुरोः । ३५ ।

— एवमपादानेन द्वे ॥ ७ ॥

अथाधिकरणैकैवोक्तिर्थया —

‘काहा पदिअ ककरे घर’ — कुत्र पठ्यते कस्य गृहे ?, वाराणस्यामुपाध्यायल्येति । ३६ ।

— एवमधिकरणैकैव ॥ ७ ॥

एवं द्वयोद्दीशोर्विवक्षायां वद्विशदेवोक्तादः । एवनेव श्रद्धाणां त्रयाणां विवक्षायां चतुर-

शीतिरुक्तयः । तदुत्पत्तिश्वेवम् — पूर्वोक्तद्विकेषु प्रथमं लिङ्गार्थं विना^१ये द्विका नवमादयस्ते-

प्यादे योजिते अष्टाविंशतिलिङ्गेदा लिङ्गार्थेन भवन्ति । द्वितीयेन च धात्वर्थेन रहितेषु पोड-

शादिषु द्विकेषु द्वितीये जो(यो)जिते सत्येकविंशति- [प० ३३-३] लिङ्गेदा धात्वर्थेन भवन्ति ।

पूर्वैः सहैकोनपञ्चाशत् । ४९ । ततस्तृतीयेन कर्त्रा न(र)हितेषु द्वाविंशादिषु द्विकेषु तृतीये

क्षिसे पञ्चदश त्रिमेदाः कर्त्रा भवन्ति । पूर्वैः सह चतुःषष्ठिः । ६४ । ततश्चतुर्थेन कर्मणा

रहितेषु सप्तविंशादिषु द्विकेषु चतुर्थे क्षिसे दश त्रिमेदाः कर्मणा भवन्ति । पूर्वैः सह चतुः-

सप्ततिः । ७४ । ततः पञ्चमेन करणेन रहितेषु त्रिंशादिद्विकेषु पञ्चमे क्षिसे षट् त्रिमेदाः

करणेन भवन्ति । पूर्वैः सहाशीतिः । ८० । ततः षष्ठेन संप्रदानेन रहितेषु चतुर्थिंशादिषु

षष्ठे क्षिसे त्रयलिङ्गेदाः संप्रदानेन भवन्ति । पूर्वैः सह त्र्यशीतिः । ८३ । ततः सप्तमेना-

पादानेन रहिते षट्विंशद् द्विके सप्तमे क्षिसे अपादानैकलिङ्गेदाः । पूर्वैः सह चतुरशीतिः

। ८४ । अनेनैव च क्रमेण चतुरादीनामपि पूर्वोक्तसंख्याभेदोत्पत्तिर्थयात्

२४ चैकैकमुदाहरणमादिभेदानां ददर्शते । तद् यथा — तत्र त्रिविकल्पार्थं पूर्वपूर्वेण सहानन्तरयो-

र्विवक्षायां सप्तोक्तयः । यथा — [प० ३४-३]

‘को ए ईहां, को काह कर’ — कोऽयमत्र कश्च किं करोति ?, छात्रोऽयमसावत्र पठति । १ ।

‘काह करत को ईहां काह ए’ — किं कुर्वन् कोऽत्र किं पठति ?, गुरुसेवां छात्रः शास्त्रम् । २ ।

‘ईहां को काह काहे ए’ — अत्र कः किं केन पठति ?, छात्रः शास्त्रं पुस्तकेन । ३ ।

‘काह काहें का किह छात्र पढ’ – किं केन कसै छात्रः पठति ?, शास्त्रं पुस्तकेनात्मने । ४ ।

‘काहें का किंह का पास छात्र ईहां पढ’ – केन कसै कुत्र छात्रोऽत्र पठति ?,
– पुस्तकेनात्मने गुरोः । ५ ।

‘का किंह का पास काहां छात्र ईहां पढ’ – कसै कुतः कुत्र छात्रोऽत्र पठति ?,
– आत्मने उपाध्यायाद् आश्रमे । ६ ।

‘का पास काहां काकरे मढ छात्र ईहां पढ’ – कुतः कुत्र कस्य मठे छात्रोऽत्र पठति ?,
– उपाध्यायात् केदारस्य मठे । ७ ।

– एवमन्या अपि त्रिविक्षोक्त्यश्चतुरशीतिसंख्याः प्रयोज्याः ॥ ७ ॥

अथ चतुर्णां विवक्षायामुक्तयो लिख्यन्ते – तत्र पूर्वेण पूर्वेणानन्तरेषु त्रिषु युक्तेषु पद्म-
क्यः । यथा –

‘को ए काह करत को ईहां काह कर’ – कोऽयं किं कुर्वन् कोऽत्र किं पठति ?,
– छात्रोऽयं गुरुसेवामसावत्र शास्त्रम् । १ ।

‘काह करत को काह कर काहें’ – किं कुर्वन् कः किं पठति केन ?,
– गुरुसेवां छात्रः शास्त्रं पुस्तकेन । २ ।

‘को ईहां काह पढ काहें का किह’ – कोऽत्र [५० ३५-२] किं पठति केन कसै ?,
– छात्रः शास्त्रं पुस्तकेनात्मने । ३ ।

‘काह काहें का किह का पास छात्र [ईहां] पढ’ – किं केन कसै कुतः छात्रोऽत्र पठति ?,
– शास्त्रं पुस्तकेनात्मने उपाध्यायात् । ४ ।

‘काहें का किंह का पास काहां छात्र [ईहां] पढ’ – केन कसै कुतः कुत्र छात्रोऽत्र पठति ?,
– पुस्तकेनात्मने गुरुतो मठे । ५ ।

‘का किहें का पास काहां काकरे छात्र पढ’ – कसै कुतः कुत्र कस्य मठे छात्रः पठति ?,
– आत्मने पण्डिताद् वाराणस्यां केदारस्य । ६ ।

– एवमन्या अपि चतुर्विक्षोक्तयः षड्विंशत्यविकर्षतसंख्याः प्रयोज्याः ॥ ७ ॥

अथ पञ्चानां विवक्षायामुक्तयो लिख्यन्ते । तत्र, पूर्वेण पूर्वेणानन्तरेषु चतुर्षु युक्तेषु
पञ्चोक्त्यः । यथा –

‘को ए काह करत ईहां को काह कर काहें’ – कोऽयं किं कुर्वन् त्रयः किं करोति केन ?,
– छात्रोऽयं गुरुसेवां पठत्यत्र पुस्तकेन । १ ।

‘को ईहां काह करत काह पढ काहें का किहें’ – कोऽत्र किं कुर्वन् किं पठति केन कसै ?,
– छात्रो गुरुसेवां शास्त्रं पुस्तकेनात्मने । २ ।

‘को ईहां काह पढ काहें का किंह का प(पा)स’ – कोऽत्र किं पठति केन कसै कुतः ?,
– छात्रः शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितात् । ३ ।

‘छात्रु ईहां काह पढ काहें का किंह का [५० ३५-१] पास काहां’ – छात्रोऽत्र किं पठति
केन कसै कुतः कुत्र ?, शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डिताद् वाराणस्याम् । ४ ।

५ ‘काहें का किंह का पास काहां काकरे धर छात्र [ईहां] पढ’ – केन कसै कुतः कुत्र
कस्य गृहे छात्रोऽत्र पठति ?, पुस्तकेनात्मने पण्डितात् कन्यकुञ्जे गुरोः । ५ ।
– एवमादयो अन्या अपि पश्चविवक्षोक्तयः पद्मिश्रशतसंख्याः प्रयोज्याः ॥

अथ दण्णां विवक्षायासुक्तयो लिख्यन्ते । तत्र, पूर्वेण पूर्वेण परेषु पश्चसु युक्तेषु चतुर्थ
उक्तयः । यथा –

६ ‘को ए काह करत को ईहां काह पढ काहें का किंह ?’ – कोऽयं किं कुर्वन् कोऽत्र पठति
केन कसै ?, छात्रोऽयं गुरुसेवामयमत्र शास्त्रं पुस्तकेनात्मने । ६ ।

‘को ईहां काह करत काह पढ काहें का किंह का पास’ – कोऽत्र किं पठति केन कसै कुतः
कुत्र ?, छात्रो गुरुसेवां शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितात् । ७ ।

७ ‘को ईहां काह पढ काहें का किंह का पास काहां’ – कोऽत्र किं पठति केन कसै कुतः
कुत्र ?, छात्रः शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितात् प्रयागे । ८ ।

‘छात्र ईहां काह पढ काहें का किंह का पास काहां ककरे धर’ – छात्रोऽत्र किं पठति केन
कसै कुतः कुत्र कस्य गृहे ?, शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितात् प्रयागे [५० ३५-२]
द्विजस्य । ९ ।

– एवमादयो अन्या अपि षड्विवक्षोक्तयश्चतुरशीतिसंख्याः प्रयोज्याः ॥ ७ ॥

१० अथ सप्तानां विवक्षायासुक्तयो लिख्यन्ते । तत्र, पूर्वेण पूर्वेणानन्तरेषु पद्मसु युक्तेषु तिस
उक्तयः । यथा –

‘को ए काह करत को ईहां काह पढ काहें का किंह का पास’ – कोऽयं किं कुर्वन् कोऽत्र
किं पठति केन कसै कुतः ?, छात्रोऽयं गुरुसेवामसौ शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितात् । ११ ।

‘काह करत को ईहां काह पढ केहे का किंह का पास काहां’ – किं कुर्वन् कोऽत्र किं
पठति केन कसै कुतः कुत्र ?, गुरुसेवां छात्रः शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितादाश्रमे । १२ ।

‘को ईहां काह पढ काहें का किंह का पास काहां ककरे’ – कोऽत्र किं पठति केन कसै
कुतः कुत्र कस्य ?, छात्रः शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितादाश्रमे वाराणस्य । १३ ।

– एवमादयो अन्या अपि सप्तविवक्षोक्तयः पद्मिश्रशतसंख्याः प्रयोज्याः ॥ ८ ॥

अष्टाषानां विवक्षायामुक्तयो लिल्यन्ते । तत्र, पूर्वेण परेषु सप्तसु युक्तेषु द्वे उक्ती यथा—
‘को ए काह करत को ईहां काह पढ काहैं का किह का पास काहां’—कोऽयं किं

[४० ३६-३] कुर्वन् कोऽत्र किं पठति केन कसै कुतः कुत्र !, छात्रोऽयं गुरुसेवां
अयमत्र शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितादालये । १ ।

‘काह करत को ईहां काह पढ [काहैं] का किंह का पास काहां ककरै—किं कुर्वन् ।
कोऽत्र किं पठति केन कसै कुतः कुत्र कस्य ?, गुरुसेवां छात्रः शास्त्रं पुस्तकेनात्मने
पण्डितादालये द्विजस्य । २ ।

—एवमादयो अन्या अपि अष्टविवक्षोक्तयो नवसंख्याः प्रयोज्याः ॥ ७ ॥

नगागां विवक्षायामेत्तैरोचिः । [४० ३६-४]

‘को ए काह करत को काह पढ काहैं का किहं का पास काहां ककरै’—क एष किं “
कुर्वन् कः किं पठति केन कसै कुतः कुत्र कस्य ?, छात्रोऽयं गुरुशुश्रूपामसौ
शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितादाश्रमे ब्राह्मणानाम् । १ ।

एदमन्त्रोक्तीनामेकादित एकाश्चितिर्दीर्घिता । अनेनैव च क्रमेण पञ्चशतान्येकादशोत्तराणि
प्रयोज्य जागानां दर्शयित्व्यानि ।

आमद्वन्द्वपदविवक्षायां चैता उक्तयस्तत्सहिताः प्रयोज्याः । यथा—

‘अहो को तुं’—भोः कस्त्वम् ?, देवदर्शोऽहमित्यादि ॥ ८ ॥

यथ दशानामप्यर्थानामुक्ति-प्रख्युक्ती मुजक्षप्रयाताभ्यां यथा—

सखे ब्रूहि कस्त्वं चिरं किं च कुर्वन्
लिखेत् कः किमत्रेहशां केन कसै । [४० ३६-५]

कुतः कुत्र कस्येति लोकोक्तिरेषां
पदैकत्र वाच्ये दृश्यानां विवक्षा ॥

अहं विप्रपुत्रः पठश्चेव शास्त्रं
लिखामि खयं पापिनैवात्मने खात् ।

गुरोः प्राप्य तिष्ठन् गृहेऽस्यैव रम्ये
प्रयोगप्रकाशं य(ज)गत्स्वार्थहेतुम् ॥

इदमुक्तिव्यक्तिशास्त्रं प्रयोगप्रकाशापरनामधेयमित्यर्थः । सविशेषणेषु च विवक्षितेषु
तत्सहिताः प्रयोज्याः । यथा—

‘को ए सुंडे सुंडे दीर्घीं चूलीं धोती परिहें’—कोऽयं सुणितमुण्डो दीर्घचूडः परिहित-
धौतकमः ?, विद्यार्थी ।

‘कैसें काह करत, कौ कस इंहाँ, कैसें काह पढ़, कैसें काहे, कैसें का किंह, कैसे हि काहितौ, कैसें ककरै, कैसें काहौ’—कथं किं कुब्बेन्, कः कीदशोऽत्र, कथं किं पठति, कीदशेन केन, कीदशाय कसै, कीदशात् कसात्, कीदशे कसिन्, कीदशस्य कस्य ।

सारदं कुरु (सादरं गुरु॑)सेवामसौ विवार्थी खाचारः सुस्पष्टामुक्तिव्यक्तिं शुद्धेन
पुस्तकेनान्वयार्थिनै स्वसै शिष्यहिताद् गुरोनिरुपद्रवे गृहे अस्यैवोपकारशीलस्येति ॥ ७ ॥

एते च लिङ्गार्थादयो विवक्षाकमेण छन्दोनुरोधेन च यथेष्टमपि प्रयोज्याः, नतुक्तमेष्टैव ।

एतसादर्थवदशकाञ्च चाह्य एकादशोऽर्थो वेदेषु [प० ३७-१] शास्त्रेषु लोकेषु वा कापि नास्त्येव श्रायः, तस्य प्रयोगा दर्शनात् । एतानि च दशपदानि मूलानि कृत्वा, य एषां पछवाः—कालभेदजा आख्यातिककार्त-प्रत्ययार्थ-विशेषभावाद् लिङ्ग-संख्या-पुरुषभेदकृता ॥ उक्तानुकृत्वनिवन्धना विशेषण विशेष्यभावभाविनस्ते च नियतसंख्या अप्यनियतसंख्या एव । लोकोक्तिभक्तीनामपरिसंख्येयत्वात् । किन्तु मूलमाश्रित्य विवक्षा भवति । तच्च दशविधमेव । तदनुगतात्य पछवा विवक्षिता अविवक्षिता वा यथेष्टं प्रवर्तन्त एव । अत एकादशोरराणि पञ्चशतान्येवोक्तीनामित्युक्तम् । एवं स्थिते त्रिवृत्तिः तस्यादि-त्यादयो दर्शितलिङ्गानुशासनाश्च बाला यथाप्रज्ञमेक-द्यादि विवक्षाकमेणोक्तिं शिक्षयितव्याः । ततो ज्ञातनिःशेषोक्तिमेदाः ॥ संस्कृतं जानन्त्येव परम् । तथा च सति यदि विशेषसंस्कारार्थं शब्दशास्त्रं स्त्रा(आ)व्यन्ते तदा १० को दोषः । किं च तदा तत् तेषां सुखग्राह्यं भवति । गुरुपि चानीयासेनैव जोघयत्यचिरेण च । इतरथा तु स्यादित्याद्योर्लिङ्गानुशासनानां च निर्माणमध्यसनं च निरर्थकमेव । अकृत-
२० तदाभ्यासानामपि शब्दशास्त्रस्य जा(या)वज्जीवाभ्यासेन [प० ३७-२] तदर्थावगमदर्शनात् । न च कृततदभ्यासानां ज्ञातशब्दशास्त्राणामभ्यस्ततर्कमीमांसार्थशास्त्राशा(सा)हित्यानामपि लेखपत्रादियु
लोकव्यवहारोपयुक्तेषु [अ]नभ्यस्तोक्तिप्रकाराणां प्राकीर्ण्यं कदाचनापि भवति । द्वयन्ते हि सर्वज्ञा अपि छान्दसवदितरजनवद् वा तदर्थं तदभिव्यक्तमभ्यर्थयन्तः, इतरजनेषु पठितमूर्ष-
३० (स्व)व्यपदेशभाजश्च । उक्तिप्रकाराभिज्ञास्तवज्ञातेतरशास्त्रा अपि लोकव्यवहारं प्रवर्त्य(त)-यन्तो राजगृहादिष्ठापादेया द्वयन्ते हि अतः शास्त्रस्य प्रथमं द्वष्टक्षरं लोकव्यवहार एव । अत एवैतच्छास्त्रं कृतम् । तसाद् उक्तिव्यक्तिं बालाः शिक्षयितव्या एव ॥ ७ ॥

॥ इत्युक्तिव्यक्तिविवृतावुक्तिभेदव्याख्या ॥

अथ 'अकर्मक-सकर्मका एवम्' [का० ७] इत्युक्तम्, अतो बालशिक्षार्थं तदनुगता लोकोक्तयो अपरा अपि कियन्त्यो लिख्यन्ते । तत्राकर्मकधात्वर्थानु[ग]तास्तावद् यथा —

'गंग न्हाएं धर्म हो, पापु जा' — गङ्गायां खाते धर्मे भवति, पापं याति ।

अथवा — 'धर्म भा, पापु गा' — धर्मे बभूव, पापं जगाम ।

अथवा — 'धर्म होइह, पापु जाइह' — धर्मे भविष्यति, [प० ३८-१] पापं यास्यति । ॥ १ ॥
— एवमन्येऽपि पल्लवाः पूर्णोक्ताः प्रतिप्रयोगं वोज्याः बालशिक्षार्थम् । अन्थविस्तरभयाद् न वर्णितः ॥ २ ॥

'जस जस धर्म वाढ, तस तस पापु घाट' — याह्वग् याह्वग् धर्मे वर्धते, ताह्वग् ताह्वग् पापं वद्यति, वद्यति वा । घट चलने भवादौ, चुरादौ च ।

'जब जब धर्म वाढ, तब तब पापु ओहट' — यदा यदा धर्मे वर्धते, तदा तदा पापं ॥
अवघटति, अवघटयति वा । घट संघाते चुरादौ ।

'जैसे जैसे धर्म जाम, तैसे तैसे पापु पा(ख)म' — यथा यथा धर्मे जायते, तथा तथा [पा]पं क्षीयते । जनी प्रादुर्भावे; क्षि क्षये, क्षयति वा ।

'जैहं जैहं धर्म पसर, तैहं तैहं पापु ओसर' — येन येन धर्मः प्रसरति, तेन तेन पापम-
पसरति । सु गतौ, उपसर्गादर्थान्तरम् । ॥ २ ॥

'यैहा यैहा धर्म चडँ, तैहा तैहा पापु खस' — यस्मिन् यस्मिन् धर्मश्चटति चट्यति वा,
तस्मिन् तस्मिन् पापं स्वलति हसति वा । चट स्फुट भेदने; स्वल संचये, चलने च । तुश(स) इश(स) शब्दे ।

'जाहां जाहां धर्म नांद, ताहां ताहां पापु मान्द' — यत्र यत्र धर्मे नन्दति, तत्र तत्र पापं मन्दते । दुण्डि समृद्धौ; मदि स्मृतिमोदादिषु, गतावत्र । ॥ ३ ॥

'जा किंह धर्म कीज, ता किंह पापु खीज' — [प० ३८-२] यस्मै धर्मः क्रियते [तस्मै] पापं क्षीयते । छुङ्गज करणे, क्षीज कूजेत्यादि; खियत इवापास्त्वात् ।

'जातौ धर्म पाविअ, तातौ पापु सामिअ' — यतो धर्मः प्राप्यते, ततः पापं शाम्यति । आप्लु व्याप्तौ; शमु दसु उपशमे ।

'याकर धर्म उसस, ताकर पापु ओहस' — यस्य धर्मे उच्छृसिति, तस्य पापमहसति । क्षस प्राणने; हसे(स) हसने; हसति वा ।

— एवमन्येऽप्यकर्मकेषु लोकोक्तिप्रकाराः क्रिया-कारकानुसारेण प्रयोज्याः ॥ ३ ॥

अथापरेऽप्यकर्मकेषु प्रकीर्णप्रयोगा लिख्यन्ते । यथा —

'बाल रैंग' — बालो रिंगति । रिंगिर्गत्यर्थेषु ।

'अभेद्युजा काढत आच्छ' — अभेद्युक्तमार्क्षन्नासे । अभि इभि शब्दे; इल प्रेरणे;
आभ्यासम्भेद्युक्तसिद्धिर्थाकर्थं चित् । अथवा देशिपदमेतत् ।

‘शीर्णा देहत आळ्ठ’ — स्थानिका दददासे ।

‘तरुण वल्ला’ — तरुणो वल्लाति । वल्लिगर्भात्यर्थेषु ।

‘बूद कुंथ’ — बूद्धः कुन्थति । कुथि सुथि लुधीत्यादि ।

‘साङ्कु नान्द’ — सांडो नर्दति । नहं गर्दे शड्डे ।

‘पीड़े कान्द’ — पीडया क्रन्दति । कदि कदि कुदीत्यादि ।

‘बहु लज्जे संकुड’ — बधूल्लजया सङ्कुचति । कुंच कुंच कौटिल्यात्पी [५० ३९१]
भावयोः ।

‘जूझण किहं साज’ — योङ्कु सज्जति ।

‘जिण आ उसज्ज’ — जित्वा आगत उत्सज्जति । पस्ज गतौ ।

‘ममहा मूर्ख’ — मर्महतो मूर्ढति । मूर्ढा मोहेति ।

‘गोडंहा खंज’ — मो(गो?)दंडके हतः संजति । खजि गतिवैकल्ये । गविभू गौदंड
इव, अधः काय उच्यते । देशिपदं वा गोड इति, चूतङ्ग-पेट-रीडादिवद् ।

‘मात हाथि गूँज’ — मत्तो हस्ती गुञ्जति । गुंजि अव्यक्ते शब्दे ।

‘अयाण पूछा लट’ — अज्ञानः पृष्ठो लटति । लट परिभाष्ये वाल्ये च ।

‘बोड घूलि लोट’ — बोटको घूलौ घूल्या वा लोटयति । लुट विलोटने । वयवा,
लोलति, लोडू अनादरे । डलयोरेकत्वे ।

‘विडरा घोड उफड’ — विद्रुतो घोटक उत्फलति । दल जिफला विसरणे ।

‘वआळि रुखु(खु) उपड’ — वाताल्या वाताल्यां वा वृक्ष उत्पटति । अट पट इ[ट] गतौ ।

‘मलाउझ मालु अफोड’ — मलयुद्धे मल आसक्तोटयति । स्फुटिर विशरणे ।

‘सूर्पे पच्छोड’ — सूर्पेण प्रस्फोटयति । स एवाविवक्षिते कर्मणि ।

‘समाण वेताल कीड’ — इमशाने वेतालः कीडति । कीडू विहारे ।

‘ऊन्ह वशु बफा’ — उष्णं [५० ३९-२] वस्तु बर्फति । वर्फ रफ रक्षीत्यादि ।

‘विहाणहिं आदिडु रफा’ — विभानके आदित्यो रक्षति । उक्त एव ।

‘चेलिका चोटै खेल’ — चेलिको वर्तकेन खेलति । वेल चेल खेल गतौ । चेलतीत्येवं-
शीलश्चेली स एव चेलिक[ः], संज्ञायां कः । एवं लडिकः । लड उपसेवायाम् ।

तथा वृत्तत्वाद् वृत्तम्, संज्ञायां के, वृत्तकम् । लाक्षामयं पेलकपर्यायम् ।

‘नहरुण स्लोड’ — नभोरुपेण स्लोडति । खोडू गतिप्रतीघाते । नभोरुपो व्याधिविशेषः,
सर्वेगत्वात् सच्छत्वाद् वा । डलयोरेकत्वे — ‘अंग स्लोळ’ — अंगं स्लोलति ।

‘चोटै मूठ दुखिआ कांस’ — चौरेण मुष्ठो दुःखितः कांक्षति । कांशि कांक्षायाम् ।

‘मोसि पाएं सुखिआ तूस’ — मोष्ये प्राप्ते सुखितस्तुभ्यति, इष्यति वा । तुष इष तुष्टी ।
मुष्यत इति मोष्यं वस्तु । ध्यणि रूपस् ।

‘बनें पूतें पाएं सबु को उलस’ — धने पुत्रे च म्रासि सर्वः कोऽपि उलसति । लस
शेषणकीडायाम् ।

‘भर्गि बलें वी(धी !)र पर रहइ’ — भग्ने बले धी(धी !)रः परं रहति । रह त्यागे ।
जीवितलोभं त्यक्त्वा युध्यत हत्यर्थः ।

‘उपरहल्ती काढें तल छड पेदें रह’ — उपरिष्टादाकृष्टो (?) उपरिष्टादाकृष्टे तल ॥

[प० ४००१] सिष्टं प्रकरणे रहति । अवशिष्यते । उपरितनं¹ गृहीत्वा त्यज्यत हत्यर्थः ।

‘मारित चोरु निसता’ — मार्यमाणश्चौरो निस्त्वायति । ष्टै स्त्वै शब्द-श्वं(सं)घातयोः ।
निःसत्व इवाचरति निःसत्त्वायते² वा ।

‘कूट बाडा भमि भमि कूद’ — छुटितो बत्सकस्तर्णको वा आन्त्वा आन्त्वा कुर्दति । कुर्द
खुर्द गुर्द कीडायामेव ॥

‘ओढ भरा उबक’ — आर्द्धं छृतमुद्रकते । वकि कौटिल्ये ।

‘बाल चौंक’ — बालश्चकते । चक प्रतीघाते । चमत्करोति ।

‘अंधारी राति चोरु द्वृक’ — अन्धकारो विद्यते यस्या हत्यन्धकारिण्याम्, अथवा अन्धकारः
संजातो यस्या हत्यन्धकारितायां रात्रौ चौरो ढौकते । ढौकु गत्यर्थो दण्डके । तदस्या-
स्तीतीन् । तारकादित्यात् संया(जा)ते हति च ॥

‘लौही लागि टैक’ — लकुडिकायां लगित्वा टैकते । टिकु टीकु गतौ, दंडके । स्वप्नो
लगुडो लगुडिका । लगे संगे ।

‘आगि लागे वांस फूट’ — अग्ने लगे वंसः स्फोटते । स्फुट विकसने ।

‘भार लेन्त निहुड’ — मारं गृह्णन् आददानो वा लात्वा निहुंडते । हुडि पिडि संधाते ।

‘भएं कांप’ — दरेण कम्पते । कपि चलने ॥

‘बडकरी ढाल बड [प० ४००२] रोहि लांब’ — बटस्य दालायां बटरोहिका अवलम्बते ।
उवि अवश्रंशने । दल डिजि(जि !)फला विशरणे । हेताविन् । दालयति विलारयति
वृक्षमिति दाला । अडि रूपम्, यथा भिदा ।

‘सोअणिहार जंभा’ — स्वप्स्यन्, स्वमुकामो वा, सुपुपुर्वा, जम्भते, तृ(जृ)भनेते वा ।
जभ तृ(जृ !)भी गात्रविनामे ॥

‘मदें पिएं विसें खाएं ऊणिदे घूम’ — मदे पीते विषे षा(खा)दिते उज्जिदे वा सति,
चूर्णते । चुण चूर्ण अमणे ।

‘पाक ब्रण पियुक’ — पक्वो ब्रणो विपूयते । पूर्वी विष(श !)रणे दुर्गन्धे च ।

‘सुकाले जनु निफज’ — सुकाले अन्नं निष्फायते । स्फायी ओप्यायी वृद्धौ ।

‘सेफे खुहु खुहु कर’ — क्लेषणा शुहुत् शुहुत् काश(स)ते । कासृ शब्दकुरसायाम् ।
शुहुदित्यव्यक्तानुकरणम् ।

‘पुनवन्तेकरं भोज भूषे(खे) वाशण अवाति’ — पुण्यवतो भोजयेषु बुभुक्षिता व्राशणा
आघवन्ते । गुड धुड गतौ । आघ(घं)ति आघवन्ति वा । अघ पापकरणे विकल्पे
नन्तः, अनेकार्थत्वात् ।

‘हल्लब वथु पाणि तरंग’ — लघुकं वस्तु पानीये पुवते । पुड़ छुड़ गड़ सीड़ गतौ ।
तरंग इवाचरति, तरंगायते वा ।

‘चड्है [५० ४१-२] पाखे रुअ वायं उडा’ — चटिकापक्षेण तूलं वातेनोऽुद्धीयते । डीड
विहायसां गतौ ।

‘ओदें कापडं पाणि गल’ — आदें(दें) कर्षटे पानीयं गलति । गड सेचने । ढलयोरेकत्वे ।

‘वर्षीकालं भीति विसम’ — वर्षीकाले मित्तिर्विषमति । षष्ठ्य षष्ठ्य वैकल्पे ।

‘पर्वतठ टलथि विसिठु कि बल’ — पर्वतोऽपि टलति विशिष्टः किं बलति । टल द्वल
वैकल्पे । बल प्राणने ।

‘सिष्ट आपणे बोले न चलइ’ — सि(शि)ष्ट आत्मीयवचसि न चलति, बोले वा । तुल
निमज्जनेऽनेकार्थः ।

‘मीच्छें बोले काड न रोहइ’ — मिथ्याभाविते कदाचनापि न रोहति । रुह जन्मनि ।

‘जो फुड बोल सो गांग न्हा’ — यः स्फुटं बदति स गंगां खातीव ।

‘विलखाइ रोव’ — विलखया रोदिति । रुदिरु असु(शु)विमोचने ।

‘उणीदि भा तेइं सोअ’ — उण्णिद्रो भूतस्तेन खपिति । जिष्वप् स(श)ये ।

‘निदालुध जांत भीति अभिड’ — निद्रालुधो गच्छन् भित्तावभीडे । ईड लुतौ ।

‘जो जाग, सो वाग’ — यो जागर्ति स वलगते । जागृ निद्राक्षये । सावधानो न सुष्यत
इत्यर्थः ।

‘जो पूच्छ सो आच्छ’ — यः पूच्छति स आखे । आञ्च(स) [५० ४१-२] उपवेश(स)ने ।
पर्यालोचितकर्त्ता न नश्यतीत्यर्थः ।

‘पूतकरें वचावें नाच’ — पुत्रस्य वर्द्धापनके नृत्यति । नृती गात्रविशेषे । वर्द्धापनं त्रुरादि-
निपातेषु ।

‘धाम घाला उद सुखा’ — घमें घातितं सार्वं सु(शु)ष्यति । शुष्य शोषणे । हृत्यर्थाश्वेति
स्वर्थं नन्ताद्वन्तेर्वातितमिति रूपं प्रापितमित्यर्थः ।

‘धावन्त पसीज’ — धावन् प्रसिद्धति । खिदा गात्रप्रक्षरणे ।

‘पंचगवें पीएं सूझ’ — पञ्चगव्ये पीते सु(शु)च्यति । शुध शौचे ।

‘रजु(सु) काहु न सीझह’ — रसः कस्यापि न सिद्धति । षिखु संराधौ ।

‘जोन्हे चकोर तृप्त हो’ — ज्योत्स्नया चकोरस्तृप्यति, तृप्तो भवति वा ।

‘अघाण नीचु दर्प्ष’ — अघावाङ्गीचो दर्प्षति । हप्त हर्षण-मोचनयोः; अघ पापकरणे अदन्तः । अघनमधा तृप्तिरनेकार्थत्वात् । सं(शं)सिप्रत्ययादा, सा विद्यते यस्येति ।

‘विचिकित कि मोहिअ’ — विचिकितः किं मुद्यति, मोद्यते वा अन्येन । मुह वैचिल्ये ।

‘नीचु पर माचै’ — नीचः परं माद्यति । मदी हर्षे ।

‘अपराधें कोह, रूप’ — अपराधेनापराधाद्वा कुप्यति, कुध्यति, रूप्यति । कुप कुध रूप रोषे ।

‘संतुष्टेहि थोडेहि पूज’ — [५० ४२-१] संतुष्टस्य स्तोकेनैव पूर्यते । पूरि आप्यायने ।

‘लोभी अणपांवत छेसिअ, नित खीज’ — लुब्धो अप्राप्तुकृत् (०८) क्लिश्यति, नित्यं सिस्ति वैते । क्लिश्यू विबाधने, सिद दैन्ये ।

‘मनावंड न मानइ’ — मानिताऽपि न मन्यते । मन ज्ञाने ।

‘वारिसं गोवरु ओकिरा’ — वर्षासु गोमयमुहिकरति । कृ विशेषे ।

‘पुराण लेउ उकिल’ — पुराणो लेप उत्किलति । किल सै(शै)ल-कीडनयोः । इनि ति उकेल । उत्केलयति ।

‘काण कवडा उविड’ — काणः कपर्दका उद्धिडति । विड भेदने । इनि तु उवेड । उद्देडयति । ढल्योरेकत्वे — उवेलयति पशुनिति सकर्मकोऽपि ।

‘विसिठु न चाहा मिलइ’ — विसि(शि)ष्टो नान्विष्टो मिलति, चाहितो वा । मिल लेषणे; चह परिकल्पने, अनेकार्थत्वात् ।

‘वेदह खेलणि खेल’ — वैदग्ध्यः खेलनैः खेलति । खिल खेलने । विगतं वैदग्ध्यं यस्य । खेलयतीति खेलनाः—कन्तुकाद्यः ।

‘सिष्टु लाजें संकुड’ — सि(शि)ष्टो लज्जाया संकुटति, संकुचति वा । कुट कौटिल्ये; कुच संकोचने ।

‘दूंजणे सउं सवकाहु तुट’ — दुर्जनेन समं सर्वस्य कस्यापि त्रुप्यति । त्रुट कलहकर्मणि । रञ्जुसुख्यति — ‘जेवडि तुट’ ।

‘सूखें काठे [५० ४२-२] कौआ करड’ — शुष्के काष्ठे काकः कृडति । कृड वसने ।

‘तुआर पहसति निहुड’ — द्वारि प्रविस(श)निषुटति, निहुडति वा । त्रुट प्रतीषाते; हुड संघाते ।

‘बोलें उत्तर काहु फुरइ’ — उक्ते सत्युतरं कस्यैव स्फुरति । स्फुर स्फुरणे ।

‘सथाण सवहति व्यापार’ — सज्जानः सर्वत्र व्याप्रियते । पृष्ठ व्यायामे ।

‘एकै वथु नित खाजत उविजा’ — एकमेव वस्तु नित्यं खाद्यमानसुद्विजते । उविजी भय-ग चलनयोः ।

‘नाग लजा’ – नग्नो लज्जते । ‘नागि लज्जा’ – नग्ना लज्जते । उलजी (उलस्जी ?) ब्रीडे ।

‘अनिकें षिण’ – अनिकेन वृणुते, वृणोति वा । षिञ्चिर सौ(शौ)ने, ति निकतम् । वृणु दिसौ ।

‘मेघु गाज’ – मेघो गर्जति । गर्जी मार्जी शब्दार्थी ।

‘जाले लार्गे पालीटांकां हांडी मासु चुड’ – ज्वाले लम्बे ज्वालार्यां वा पालिच्छ(क ?)या धक्कितं भांडिकायां मांसं चुह्यति, चुह्यति वा । चुहु चुहु अल्पीभावे; नक्ष धक्क पसि नाशने । धक्कितं पिहितमित्यर्थः । पालयति रक्षतीति पालिका प्रिष्ठानम् । खल्पं भांड भांडिका ।

—एवमन्येऽप्यकर्मका उक्षाः । सपलुवाच्च प्रयोज्या यथेच्छमिति ॥ ३ ॥

अ-

अथ [प० ४३-१] सकर्मका उदाहियन्ते । यथा –

‘जब पूतु पाउ पखाल, तब पितरन्हु सर्गु देखाल’ – यदा पुत्रः पापं क्षालयति, तदा पितृन् स्वर्गी दर्शयति । क्षल शीचे । पितृभिर्वा ।

‘जेत जेत परा धनु चोराअ, तेत तेत आपण पूतु हराव’ – यावदावत् परधनं चोरयति, तावत् तावद् आत्मनः पुन्यं(प्य) हारयति । नाश, नाशयति । चुरु स्तेये ।

‘जो परकेहं बुरुअ चिंत, सो आपणुकेहं तैसें मा(मं ?)त’ – यः परस्य कृते विरुद्धं चिन्तयति, स आत्मनः कृते ताटशमेव मन्नयते । चिति स्मृत्याम् ; मन्त्रि गुसमाषणे ।

‘जेम जेम मा पूतुहि दुलाल, तेम तेम दूजणकर हिअ जाल’ – यदा यदा – यथा यथा वा माता पुत्रं दुर्लभयति, तदा तदा – तथा तथा वा दुर्जनस्य हृदये(यं ?) ज्वालयति । लड उपसेवायाम् ; ज्वल दीसौ ।

‘अहिर गोरु वाग मेलव’ – आमीरो गोरुपाणि वर्गे मेलयति । मिल तिल लिह खेहने । डल्योविंपर्यये तिलस्य [ड ?] – ‘उतेड’ – उतेडयति ।

‘घोड थणवाला न्हात तु(उ)तेड’ – घोटकं स्थानपाल[:] स्थानतमुत्तेडयति ।

‘व्यालिं रुखुं उलंड’ – वाताली वृक्षमोर्लंडयति । ओलडि उत्क्षेपे । [प० ४३-२]

‘उनाड चूडा सोनार’ – उन्नाटयति चूडकं स्वर्णकारः । नट अवस्थान्दने ।

‘पोटल बांध रहुसिआह’ – बाधयति पोटलकं लुटाकः । बध संज(य)मने । बधाति, बन्ध बन्धने ।

‘पोटल लै जाण पार’ – पोटलकं गृहीत्वा गन्तुं पारयति । शू पूरणे ।

‘चलिअ परा धनु जो(चो ?)ड । चोड(र ?) गांठि छोड । कांड अच्छोड । यहारी चोरहि

‘लैडें कूट’ – बलवान् परधनमाचोडयति । चौरो अन्तिं चोटयति । कांडमाच्छोडति । प्रहरकी चौरें (चौरान् ?) लगुडेन कुह्ययति । कुट कुट कुहु छेदने ।

‘चूके मासु चुहाव’—चुकेण मासं चुहयति । पुहु चुहु अहीभावे; हेताविति ।

‘मालु मालहि सोड’—गहो रुँ मोट्हयति । चुहु रुचुर्णते ।

‘दुभिषु(खु) आघु घटाव’—दुभिष्ठो अर्धं घटयति । घट चलने हेतवर्थे । अन्यथा तु अर्धो घटति घटयति वा दुभिष्ठे ।

‘कुआरु नदी ओहटाव’—आश्विनो नदीमवघटयति । हेतौ । अन्यत्र तु अवघटति नदी ।

‘कुहुस्त्रि घरु छाअ’—कुहुस्त्री गृहं छावयति ।

‘केवट नाव [५० ४४-१] घटाव’—कैवत्तो नावं प(स)घटयति । छद खद संवरणे ।

‘केण साट । फाट तुंग । रुथं पीज’—कणिक पीस’—क्य(या)णकं सहयति । पाटितं तंजयति । तुलं पीजयति । कणिकाः पेसयति, पिनष्टि वा । घटु तुजि पिजि पिस हिसादिषु । पिषू संचूर्णने । गोधूमस्य लुदावयवाः कणिकाः ।

‘नाउ आंग पीच’—नापितो अंगं पिचति । पिचु कुहने ।

‘गुहु सीसन्ह ताड’—गुरुः] शिष्यान् ताडयति । ताड आघाते ।

‘बोलत जेवत जीम पो(खो)ड, जमाई आए चाउलु कांड’—बदन् जिवन् जिहां खंडयति, सुंजानो वा । यामातर्यावागते (जामातर्यागते ?) तंदुलान् कंडयति । खड खडि कडि भेदे ।

‘सासु मुहुं ढाक । हालि खेतु पांस । कुपूतु कुलु पांस’—श्रू मुखं धक्षयति, धक्षति वा । हालिकः क्षेत्रं पसयति । कुपुत्रस्तु कुलम् । तक धक यसे नास(श)ने ।

‘भंडारी पेई ताल’—भांडागारिकः पेदि(टि ?)कां तालयति । ताल प्रतिष्ठायाम् ।

‘वरं कन्या तुलव’—वरेण कन्यां तोलयति । तुल उन्माने ।

‘वाउ डाल डोलाव’—वातो दालां दोलयति । दुल उत्क्षेपे ।

‘नइ वाढी काच्छ बोल’—नदी वृद्धा कक्षं बोलयति । बुल निमज्जने ।

‘गाड तोप’—गत्तै [५० ४४-२] स्तूपयति । स्तूप समुच्छूये ।

‘गोरवे मनाव’—गौरवितान् मानयति । मान पूजायाम् ।

‘तेलि सरिसव पेल । हाथि रुषु(खु) पेल । घोड नाल डेव’—तैलिकः सर्षपान् पेलयति । हस्ती तु वृक्षम् । घोटको नालकं डेवयति । कल पिल डिप द्वेषे ।

‘सूअर घूड उकुंड । राजा प्रजा पाल’—सू(शु)करः कूटमुखुकुंडति । राजा प्रजां पालयति । कुडि जसि पल रक्षणे । अवकररासौ(शौ) घूटशब्दो लोके ।

‘सामिहिं सेवक विनव’—सामिनो(नः) सेवको विज्ञपयति । ज्ञप मानुवधाश्च । खार्ये नन्त इत्यर्थः ।

‘गाउं चला संजव’—ग्रामं चलितः संयमयति । यमच परिवेषणे ।

‘बाढणि बाढि दासि कतवार फेड’—वर्ढन्या मार्जन्या वा वर्ढयित्वा संहृत्य वा दासी

चेटिका वा कृत्यवारं स्फेटयति । स्फङ्गु त्रुदि (त्रुवि) हिंसायाम् । कृत्यं=धर्मार्थकामान्
वारयति=निवेषयति, कृत्यवारः=अवकरः, अपवित्रत्वात् ।

‘सातु पीड’ – शक्तून् पिंडयति । पिडि संघाते ।

‘लिहा पोळ’ – लिखितमुख्युन्सयति । पुन्स अभिमर्हने ।

‘देउ पूज’ – देवं पूजयति । पूज पूजायाम् ।

‘राड बलद जोड’ – रहो(झो ?) बलीव [४० ४५-१] द्वान् जोडयति ।
शर्ष्वैषः कण्ठम् ।

‘घह चूर हाथि’ – गृहं चूर्णयति हस्ती । यु(जु)ड चूर्ण प्रेष(र ?)णे ।

‘प्रमेउ प्रपंच’ – प्रमेयं प्रपंचयति । पचि विस्तारवचने ।

‘नगायरि सूरेहि उतेज’ – नगान्नार्यः सूर(शू ?)रमुचेजयति । तिज निशा[म]ने ।

‘गोत्र उत्कीर्त’ – गोत्रमुत्कीर्तयति । कृत संशब्दने ।

‘उधट’ – उद्घटयति । ‘आँगा॒ व॒डि’ – आँगा॒ वर्द्धयति ।

‘अधिक दारु वडाव’ – अधिकं दारु वर्द्धयति ।

‘मेघु नदी वडाव’ – मेघो नदी॑ वर्द्धयति । वर्ध च्छेदन-पूरणयोः ।

‘आँखी लुंब’ – अस्थिणी लुंबयति ।

‘कापडं तुंग’ – कपर्पटं तुंगयति । लुबि त्रुवि अर्हने ।

‘तेलें पा मसार’ – तैलेन पादौ ब्रशयति । ब्रश ब्रशणे ।

‘देसु लड लुंबडु’ – देशं लुंटयति लुंटाकः । रुटि लुटि स्तेये ।

‘अज्ञ छर्द’ – अज्ञं छर्दयति । छर्द वमने ।

‘हाथि गुड महाउतु’ – हास्तिनं गुंडयति महामात्रः । गुडि वेष्टने । भसना अवगुंडयति ।

‘बलाहिर गांडं वाट’ – बला(ली?) वीरो आमं बंटयति । वटि विभाजने ।

‘दुआर माड’ – द्वारं मंडयति । मडि भूषायाम् ।

‘बिडरा घोड उलाल’ – विद्रुतो घोडक उलालयति । वालकः कंदुकं वा ।

‘बाल दुलाल’ – बालं [४० ४५-२] दुर्लालयते । लल ईघ्सायाम् ।

‘मुहुं निहाल’ – मुखं निभालयते । भल आमंडने ।

‘धनु निवेद’ – धनं निवेदयते, अर्पयतीत्यर्थः ।

‘वार्ता निवेद’ – वार्ता॑ निवेदयते, कथयतीत्यर्थः । विद चेतनास्थाननिवासेषु ।

‘गुडें खरडि हथोली चाट’ – गुडेन लिसां हस्तालिकां चाटयति ।

‘पोफल फोड’ – पूराफलं स्फोटयति । चट स्फुट भेदे ।

‘राजा आज्ञाप’ – राजा आज्ञापयति । ज्ञा नियोजने ।

‘तिळ सौंचे वास’ – तिळान् सुगंधेन वासयति । वस खेहच्छेदावरणेषु ।

‘मध्यस्थ होइ विचार’ – मध्यस्थे भूत्वा विचारयति । चर असंशये ।

‘अङ्ग गाउं सुचाव’ – आदतं ग्रामं मोचयति । सुच प्रमोचने ।

‘काठ फाड’ – काष्ठं पाटयति । पट पुटीत्यादि ।

‘चौकु पूर’ – चतुर्ष्कं पूरयति । शंख(खं) वा, रिक्तं वा । पूरि आप्यायने ।

‘कहणीं कह’ – कथानिकां कथयति । कथ वाच्य(क्य ?) ग्रबन्धे ॥ छ ॥

‘कन्या वर’ – कन्यां वरयति । वर ईप्सायाम् ।

‘कबड गण’ – कपर्दकान् गणयति । गण संख्याने ।

‘धूतु गमारहि अकल’ – धूतों ग्राम्यं आकलयति । [प० ४६-१] ।

‘भल सगुनु भल सूच’ – भद्रः शकुनो भद्रं सूचयति । सूच पैशून्ये ।

‘अहेडे जाँत खोड’ – अ[.]खेटके गच्छन्तं व्याख्योदयति । खोट क्षेपे । खोल क्षेप इति ॥
याठे – अंगं सोलयति ।

‘पुरुषहि अनुसील’ – पुरुषमनुसी(शी)लयति । शील उपधारणे ।

‘चित्रु रच’ – चित्रं रचयति । रच प्रतियक्ते ।

‘कलि साव’ – काले कलहं वा सामयति । साम सात्त्व(न्त्व)ने ।

• ‘हरविं गवेस; गा गवेस’ – हारितं गवेषयति, गतं वा । गवेष मार्गणे ।

‘मधक वथु चिमंज’ – मध्यकं वस्तु चिभाज्यते । भाज पृथक्कर्मणि ।

‘चीकण रूष(ख)य’ – चिक्कणं रूक्षयति । रूक्ष पारुष्ये ।

‘त्रीहिं उमिस’ – त्रीहि(ही)नुनिमश्ययति । मिस(श्र) संर्पन्ने ।

‘पाता छेद’ – पत्रं छिद्रयति; कर्णं वा । छिद्र कर्णवेदे ।

‘लहै (?) आंक’ – उल्सुकेनाङ्गयति । अकि लक्षणे ।

‘काजु निरूप’ – कार्यं निरूपयति । रूप रूपक्रियायाम् ।

‘पाता छेद’ – पात्रं छेदयति । छेद द्वैवीकरणे ।

‘निरुद्धु अपाण वान’ – निर्लज्जा आत्मानं वर्णयति । वर्णं वर्ण-क्रियागुणेत्यादि ।

‘कालु खप’ – कालं क्षपयति । क्षप प्रेरणे ।

‘बहुते अघा’ – बहुतरेणाघयति । अघ पाप [प० ४६-२] करणे, अनेकार्थत्वात् ।

अथवा अघाव, अघावयति । मुड घुड गत्यर्थः ।

‘हिंडोल’ – अदोलयति, ‘अवहेर’ – अवधीरयति; इत्यादयश्च लोकोक्तेरुद्धाः ॥ छ ॥

‘गाउं जाँत पोटलि संजव’ – ग्रामं गच्छन् पोटलिकां संयोजयति, संयोजति वा । अत्रै-
वर्षे युजादिर्विकल्पे नन्तः । पक्षे भ्वादिवत् । अर्थान्तरे तु – ‘कान यो(जो)ड’ –
कर्णं युनक्ति । युजिर् योगे ।

‘परिहस(व?) साह’ – परिभवं साहयति, साहति वा । षह मर्षणे । भौवादिकेन सहते ।

‘जांतं प्रेर’ – जा(य)न्तं प्रेरयति, प्रेरति वा । ईर प्रेरणे । अन्यत्र – हर्ते ।

‘घिउ विलव’ – घृतं विलीनयति, विलाप(य?)यति । ली द्रवीकरणे । अन्यत्र – विलीयते, विलिनाति ।

‘द्वूति वर्ज’ – छुमि वर्जयति, वर्जति वा । वृजी वर्जने । अन्यत्र – वृक्ते, वृणकित ।

‘ऋण शेष’ – ऋणं शेषयति, शेषति वा । सि(शि)ष असर्वोपयोगे । अन्यत्र – विशिनाइ ।

‘आपण काजु विशेष’ – आत्मनः कार्यं विशेषयति, विशेषति वा । विपूज्वो अतिशये । अन्यत्र – विशिनाइ ।

‘पितर तर्प’ – पितृस्तर्पयति, तर्पति वा । तृप श्रीणने । अन्यत्र – तृप्यति, तृप्रोति ।

‘धर छाअ’ – गृहं छादयति, [प० ४७-१] छदति वा । छद अपवारणे । अन्यत्र – छादयत्वेव ।

‘यडिआर खाँड माअ’ – परिवाके(?) प(ख)ङ्गो माययति, मयति वा । मी गतौ । अन्यत्र – मीनाति, मिमी(मीनी)ते ।

‘दूठ हीस’ – दुष्टो हिंसयति, हिंसति वा । अन्यत्र – हिनस्ति ।

‘निधि आसाद’ – निधिमासादयति, आसदति वा । प्राप्नोत्यर्थे । आढः सद[:] पदर्थे । अन्यत्र – आसीदति ।

‘परा वस्तु आप’ – परस्य वस्तु आपयति, आपति वा । आप्ल लंभने । अन्यत्र – आप्रोति ।

‘जेबडि ताण’ – युग्मार्चिं तानयति, तनति वा । तनु सु(शु)द्धोपतापयोः । अन्यत्र – तनोति ।

‘लेख वाच’ – लेखं वाचयति, वचति वा । वच संदेश(श)ने । अन्यत्र – वक्ति ।

‘काजु भाव’ – कार्यं भावयते, भवते वा । भू प्राप्तावात्मनेपदी । अन्यत्र – भवति ।

‘गौरवे मान’ – गौरवितान् मानयति, मानति वा । मान पूजायाम् । अन्यत्र – मीमांसते ।

‘भाँडे मांज’ – भाँडानि मार्जयति, मार्जति वा । मृजू सौ(शौ)चालंकारयोः । अन्यत्र – मार्जि ।

‘फुडाव’ – फुटापयति [फुट भेदने] । सत्यापयति । सत्यार्थवेदानामाप् । कारादीनामापागममाहुः । कारापयति, वर्णपयति, कथापयतीयादि ॥ [प० ४७-२]

– एवमादयः स्वार्थं नन्ताः सकर्मका लोकोक्त्यनुगता यथागममन्येऽप्यूष्माः ॥ ७ ॥

ॐ

अथानिनन्ताः सकर्मका यथा –

‘मीठ जेबण मांग’ – मिठं जिविहुं मंगति । अगि मगि स्वगि – इत्यादि दण्डके, अनेकार्थत्वात् ।

‘जूठ खा’ – उच्छिष्टं खादति । खाद भक्षणे ।

‘दूजण सवहि नांद’ – दुर्जनः सर्वान् निन्दति । जिदि कुत्सायाम् ।

‘रहसगल कुबउ लांघ’ – रभसाधिकः कूपमणि लंघति । लघि [गतौ ?] कैतवे च ।

‘जिणवे किंह सभ्यहि उकोड’ – वादे जेलुं सभ्यमुत्कोचति । कुच शब्दे ।

‘कोहावी लट लोंच’ – कोपिता जटां लुंचति । लुंच अपनयने ।

‘पाणि ष(ख)परे उलुंच’ – पानीयं कर्परेणोलुंचति । स एव ।

‘यो परहि वांच सो पापु सांच’ – यः परं वंचाति स पापं संचिनोति । वञ्चु चञ्चु हत्यादि ।
गत्यर्थाः ।

‘यो गुरु आंच सो पापु सुंच’ – यो गुरुमंचति स पापं सुंचति । वंचादिष्वेव [मुञ्चु] ।
चिन्न चयने । अञ्चु गति-पूजनयोः ।

‘घोडे हाथि साज उसज’ – घोटकान् हस्तिनः सज्जति, उत्सज्जति । पस्ज गतौ ।

‘नाठ खोज’ – नष्टं सोजयति=अन्वेषयति । कुज खुज [१० ४८-१] सेयकरणे ।

‘कुपुतु कुछु लांछ’ – कुपुत्रः कुछु लांछति=कलंकयति । लांछि लक्षणे ।

‘भल वांछ’ – भद्रं वांछति । वांछि इच्छायाम् ।

‘पाम खजुहाव’ – पामानं पामा वा खर्जति । खर्ज मार्जने ।

‘नवु कापडु गांज’ – नवं कपेटं पटं वा गृंजति, गंजति वा । ‘मांज’ – मृंजति । गज
गृजि मृजि मिजि गर्य(र्ज) शब्दार्थाः ।

‘वणिजे धनु अर्ज’ – वाणिज्येन धनमर्जति । अर्ज सर्ज अर्जने ।

‘दुह एक जोड’ – द्वावेकत्र यौड(ट)ति । यौडृ(ट) संबंधे ।

‘बलिअ दुबलेहिं संकडाव’ – बली दुर्बलं संकटति । कटे वर्षावरणयोः ।

‘पोलि उलट’ – पोलिकां उलटति । ‘पलट’ – अ(प्र)लटति ।

‘प्राज्ञ मूर्ष(र्ख)हि लटाव’ – प्राज्ञो मूर्खं लाटयति ।

‘अयाण लट’ – अज्ञानो लटति । रट लट परिभाषणे ।

‘सण सड’ – सणः स(श)टति । ‘साड’ – सणं सा(श)टयति । स(श)ट रुजाविस(श)-
पंगत्यवशा(सा)दनेषु ।

‘बहुत एकु वाडति’ – बहुव एकं बटनिति । बट चेष्टने ।

‘अहेडी सावज उखेड’ [१० ४८-२] – आखेटितः श्वापा(पदा)न् उत्खेटति । खिट “
उत्त्रासने ।

‘माणिक जड’ – माणिकयं जटति ।

‘धूलि झड’ – धूलिर्शटति । ‘झाड’ – धूलि झाटयति । जट झट संवाते ।

‘दयादु दयादहि झंझाड’ – दायादो दायादं झंझाटयति=झंझाटे करोतीति नामधातुः ।

‘बुरुए उवेड’ – विरुणनुद्वेडति । विड आकोशे ।

‘विडउ उपड’—विटप उत्पत्ति । ‘उपाह’—विड(ट)पमुत्पादयति । अट पटेल्यादि गतौ ।

‘प्रसार समिट’—प्रसारकं समिटति । ‘कापड समेट’—कर्ष्णटं समेटयति । इट गतौ समाभ्यास् ।

६ ‘धूलि उकुङ्ड’—धूलिमुखुकुटति । कुटि वैकल्ये ।

‘मुहु मोड’—मुखं मोटति । मुट प्रमद्दने ।

‘परा अजोड’—परस्याऽचोटति । चुट अश्यीभावे ।

‘मांसु चूड, चुडाव’—मांसं चोटति, चोटयति ।

‘वाल मुंड’—वालान् मुंडति । मुडि खंडने ।

७ ‘खेतु वाट’—क्षेत्रं वंटति । वटि विभाजने ।

‘मंडारु ल्हूस’—मांडागारं लुंटति । रुटि लुटि सेये । ‘अरोड’ आरुटति ।

‘बीज सोनें मढ’—बीजं सुवर्णेन मठति । मठ निवासे ।

‘सवतिहि उलोठ’—सपलीमुलुंठति । कुठि लुठि आलस्ये च ।

‘गासु मुंह आड’—[प० ४९-५] आसं मुखे अमुति । अडु [अ]भियोगे । . .

१५ ‘मुहं पहण’—मुखे प्रमणति । भण दंडके गत्यर्थः । अथवा ‘पहण’—प्रहन्ति । हन गत्यशोऽपि । अथवा ‘मुहं घात’—मुखे घातयति । हन्त्यर्थश्चेति चुरादित्वात् ।

एवं—‘गाउ जणु घात’—आमं जनं घातयति । प्रखापयति ।

‘शूठेहिइ सवहि आल’—मिथ्यैव सर्वान् आलति । अड उपसेषायाम्, माकि ल-डयोर्बिपर्यये ।

२० ‘दूलह दुलाल’—दुर्लभं दुर्लीटयति । ‘गेंदुआ उलाल’—कंदुकमुङ्गलयति । लड चिलासे । पूर्ववत् ।

‘अयाणेहें अकल धूतु’—अज्ञानमाकलति धूर्चः । कड मदे ।

‘चेढी झोटे धरि काढ’—वे(चे?)टीं जूडे पृत्वा कहुति । कहु कार्फस्ये(इये) ।

‘धनं गोअ’—धनं गोपायति । गूपू रक्षणे ।

२५ ‘दूजणु सवहि संताव’—दुर्जनः सर्वान् संतापयति । हिंसार्थत्वात् स्वार्थं नन्तोऽपि । अन्यत्राक्सपति ।

‘गुगुलें धूप’—गुगुलेन धूपायति । तप धूप सन्तापे ।

‘आपणे आलाप’—आसीयनालयति । परल(रप लप)जल्य न्यक्ताशां वाचि ।

‘पीठि चाप’—पृष्ठं चपति । चप सान्त्वने । हिंसायां तु स्वार्थं नन्तेन—‘गलें चाप’—गले चापयति ।

‘गाडं घाति तोप’ — गर्चे निश्चिप्य घातित्वा वा [प० ४९-२] तोपति । तुम त्रुंप प्रसृतयो
हिंसार्थीः ।

‘चाणा चाव’ — चणकान् चर्वे(वै)ति, चर्वयति वा । हिंसार्थेत्वात् । अर्वे(वै) चर्वे(वै) गतौ ।

‘आंखि ल्ल’ — अक्षिणी लंबति । लुभि तु लुभि अर्हने ।

‘अमाइ धूंध’ — यामातरं तुंधति । तुवि वक्त्रसंयोगे । मं(मां)गल्यकरणेऽवि लोके ।

‘कूत भण’ — विविधप्रकारसुक्तं व्युक्तं भणति ।

‘महु वीण’ — मधुकानि व्यणति ।

‘केणे विकण’ — कथ(याः)णकाणि शुद्रवस्तूनि विकणति, विकीणीते वा ।

‘रुअ विअहण’ — तूलं विधनति, विघूनोति वा । अण रण वण भण मण कण
एकण ष्वन धन धन शब्दे ।

‘गरुष तडका कान तोड’ — कु(गु)रुक्ताङ्कः कर्णं तोडति । तुड तोडने ।

‘रुठ प्राहुण बहोड’ — रुष्टं प्राहुणकमाहोडति । हुडृ हौडृ गतौ ।

‘बलिअ दुबलेहि अरोड । दहि विरोड’ — बली दुर्बलमारोडति । दधि विरोडति ।
लश्चुतौ — विलोडति । लोल, लोलति । रोडृ अनादरे ।

‘सत्तु वान, त पुणि सान’ — शक्तून्(न्) वनति, वण्यति वा । ततः सनति, सनयति
वा । वन षणं संभक्तौ ।

‘अनाजु जेव, पाणि अचम’ — अज्ञायं जिवति, पानीयमाचमति । [प० ५०-१] चसु छमु
जसु शमु अदने ।

‘देवहि नम’ — देवं नमति । सादरनमने वंदत्यर्थे । तदभावे, पल्लवो नमति वातेन ।
एम प्रहृत्वे शब्दे ।

‘मेहलिहि इसा’ — मेहलायै इप्य(व्यै?)ति । इ(ई)र्थ्य इप्या(व्या)र्थीः ।

‘चाणा दल’ — चणकान् दलति । ‘वैरि उदाल’ — वैरीन् उद्वालयति । स्वार्थे नन्तो
हिंसात्वात् ।

एवं — ‘घोड उफाड’ — घोटक उत्पा(त्पा)लयति, पृष्ठस्थम् । दलनिफला विस(श)रणे ।
‘उफड’ — उत्पलति ।

‘मुङ्ड मीड’ — मुङ्डं सीलति । डश्चुतौ मीडति । मील सील क्षमील निमेषणे ।

एवं — ‘प्रजा पीड’ — प्रजां पीडति । पील प्रतिष्ठंभे, हिंसार्थेत्वात्, पीडयति वा ।

‘चक सहरी नील’ — चकः सह(शफ्ट)रीं नीलति । नील वर्णे, अनेकार्थेत्वात् । अथवा —
‘गिल’ — गिलति; ‘उगिल’ — उद्गिलति । गृ निगरणे । लश्चुतौ ।

‘मंत्रे खील’ — मंत्रेण कीलति । कील वंथे ।

‘कुडुंबहि अनुकूल’ — कुदुंभमनुकूलति । कूल आवरणे ।

‘घोड पुलाव’ — घोटकं पूलति । पूल संधाते ।

‘खु(खु) उमूल’ — वृक्षमुन्मूलति । मूल प्रतिष्ठायाम् ।

‘अहिर गोरु उवेल’ — आभीरो गोरुपाण्युद्देलति ।

‘बुहए उवेड’ — विल(रु)पाण्युद्देडति । [४० ५०-१] — लशुगतौ (डशुतौ) ।

‘जिवडि उकेल’ — रज्जुमुत्केलति । युष्वर्ति वा । ‘संकेल’ — संकेलति । ‘पाथर उकेर’ — पाषाणमुत्केरनि । रश्मगतौ (रश्मतौ) ।

‘गीवं धरि पेल’ — ग्रीवायां धृत्वा काष्ठिकः सेवकं पेलति । ‘हूठ फेढ’ — उच्छिष्टं फेढति । डशुतौ । स्फेटयति वा ।

‘मांकडि उसल’ — मर्कटी उत्सलति । ‘न्हात उतेड’ — खातमुच्चेडति । डशुगतौ (डशुतौ) । वेलृ चेलृ केलृ षेलृ खेलृ वेलृ(ल) पेलृ फेलृ सेलृ खेलृ षल तिल गतौ ।

‘थाहें नाव उस्ल’ — खाने नौरुस्वलति । स्ल चलने । अकर्मकोदाहरणं प्रासङ्गिकमन्त्र ।

‘लोग संगल’ — लोकः संगलति । ‘संगलाव’ — संगलयति लोकान् ।

‘खडी उगाल’ — सटिकोदूगलति । ‘उगाल’ — उदूगालयति, घर्षतीत्यर्थः ।

‘कूड गाल’ — कूपमुदूगालयति, खनतीत्यर्थः ।

‘भातं मांसं लोण घिड एतवतें कबलें भवा(खा)गि गलगलाव’ — भक्तभाष(मांस)लयण- •
धृतानि एतावद्विरेतावद्विः कवलैः भक्षामिर्गलगलयति । कैः अमिरघि । कादम्बे-
वृलन्ति, रक्षन्ति । बल प्राणने । कवला ग्रासाः । यावद्भक्षं तावानमिर्यसासौ
मक्षाम्भिः । गलः कंठः । गल अदने । गलतीति गलौ । अत्र [४० ५१-१] —
गलश्चासौ गलश्च गलगलः । तं करोति । ‘तत्करोति, तदाचष्ट’ इतीनि रूपम् । पदम-
संगता अन्वेष्यूद्धाः ।

‘गावि खेले(खे)त चर’ — गौः क्षेत्रं चरति । चर गत्यर्थः, अनेकार्थत्वात् खादने ।

‘जांग खोल’ — अंगं खोलति । ‘जांत वजो(खो)ड’ — यान्तं व्याखोडति । खोलृ
खोलृ(ऋ) गतिप्रतीघाते ।

‘जुआरहि सड जिण जुआरु’ — धूतकारशतं जयति धूतकारः । जि जये द्विकर्मकः ।

‘चूच्ची देह जिआव’ — चूच्चुकं दत्त्वा जीवयति । चूच्चुकं स्तनमुखम् । जीव प्राणधारणे ।

‘मुझ जीव’ — मृतो जीवति ।

‘हाड चवा’ — अस्थीनि चर्वति, चर्वयति वा; हिंसात्वात् । चर्वे अदने ।

‘अवाहै जैव’ — अध्ययित्वा जिम्बति । दिवि धिवि जिवि प्रीणनार्थाः । अध पापकरणे,
अनेकार्थः ।

‘खेतु राष(ख)’ — क्षेत्रं रक्षति । अव रक्ष पालने ।

‘आरिसे प्रतिबिंब’ — आदर्शे प्रतिबिम्बति । इवि व्यासौ ।

- 'वेद धोष' — वेदं धोषति । चुषिरु विशब्दने ।
 'भोजन आकांख' — भोजनमाकांक्षति । काक्षि वाक्षि कांक्षायाम् ।
 'आंब चूह' — आंबं चूषति । चूष पाने ।
 'दीने तूस' — दीने तूषति । तूष तुष्टौ ।
 'चौर घनु मूस' — चौरो धनं मूषति । मूृृ स्त्रेये ।
 'तेले चौपडा निरुख' — तै— [५० ११-२]

| X X X

[अत्र ५२ अङ्गाङ्गितं पत्रं विनष्टं मूलादशेऽनुवादः]

X X X

- 'नै तर' — नदीं तरति । तृ प्लवन-तरणयोः ।
 'गर्भिणि चेलिआ पसुओ' — गर्भिणी प्रसवति चेलिकाम् ।
 'दुखें सबह तज' — दुःखेन सर्वं त्यजति । त्यज बयोहानौ ॥
 'सापु असारेहि डसि' — सर्पो असारयं दशति । दंश द(दंश)शने ।
 'थार्मेकर बगाह' — संभस्य दरं गहते । गाहू विलोडने । लियां दरी । जलमबगाहते ।
 'बुरुओ सबहिं अबहौ' — विरूपः सर्वमावाधते । बाधू लोटने ।
 'गुरुओ अभिवाद' — गुरुमभिवंदते । वदि अभिवादन-स्तुत्योः ।
 'खेत जोत' — क्षेत्रं जोतते । अनु जुतृ भासने ॥
 'बलद नाथ' — बलीवहै नाथते । नाथृ नाधृ उपतापादिषु ।
 'सब लोग साथ' — सर्वालोकान् अन्धते । अथि शैधिल्ये ।
 'कूछ गाँथ' — पुष्टं अन्धते । अथि वकि कौटिल्ये ।
 'काज लोच' — कार्यमालोचते । लोकु लोचृ इर्णने ।
 'मृदु कोठहि हरडह विरेक, तेहं सो ताहि साहक' — मृदु कोष्ठं हरीतकी विवे(रे)कते ॥
 तेन श(स)तां शंकते ।
 'बलदहि कडं आंक' — बलीवहै कटे अंकते । अंकि लक्षणे ।
 'घोड वरकाव' — घोटकं वर्केयते । 'वरका' — वर्कते । कुक वृक आदाने । [५० ५३-१]
 'अर्थिआ समुदृउ लांघ' — अर्थी समुद्रमपि लंघते । अथि रथि गत्याक्षेपे ।
 'घहुरी भूज' — घाना भर्य(ज्ञी)ते । भूजी भर्जने ॥
 'दावि भात अहुंड' — दव्या भक्तमाहुण्डते । हुडि पिडि संघाते ।
 'गढा सीध हुंत माठ । घटितं सिढं सन् मंठते=मस्तुं करोति । मठि कठि शोके ।

- ‘घुड्ह उकुङ्ड’ – कूटमुल्कुङ्डते । कूटो अवकरराशिः । कुडि दाहे ।
 ‘हाथि भांड’ – हास्तिनं भंडते । भांडि भूपाथान् ।
 ‘कडि वेढ’ – कट्टि वेष्टते वस्त्रेण । वेष्ट वेष्टने ।
 ‘भांडु भंडा, अवरहु भंडाव’ – भंडो भंडते, अपरमपि भंडते । भंडि परिभाषणे ।
 ६ ‘मुंडु मंड’ – मुंडं मुंडते । मुडि मज्जाने । ‘फल तोड’ – फलं तुंडते । तुडि तोडने ।
 ‘छारें मुरुंड’ – क्षारेण मुंडते । भुडि भरणे ।
 ‘भीचहि ताड’ – भूत्यं तंडते । हिंसार्थत्वात् तंडयते वा । तडि ताडने ।
 ‘चाउलु कांड’ – तन्दूलान् कंडते । कडि मदे ।
 ‘जीम षां(खां)ड’ – जिव्हां संडते । खडि मन्थे ।
 ॥ ‘अहोड’ – आहोडते । ‘वहोड’ – व्याहोडते, रुष्टप्रस्थितम् । हेडृ होडृ अनादरे ।
 ‘भलें निवाड’ – भद्राणि निवाडते । वाहृ आप्लाप्ये(व्यो?) ।
 ‘घोड वागं धरि चाल’ – घोटकं वस्त्रायां धृत्वा [१० ५३-२]

× × ×

[अत्र पुनः ५३-५४ अङ्काङ्कितं पत्रद्वयं विनष्टं मूलादर्शे]

× × ×

- वर्तयति । ‘निवट, निवटाव’ – निवर्तते, निवर्तयति । निर्वर्त, निर्वर्ताव ।
 ५ निर्वर्तते, निर्वर्तयति ।
 ‘आपाण उवट, उवटाव’ – आत्मानमुद्दर्चते, उद्दर्चयति । वृत्तु वर्तने ।
 ‘काजु निलोठ’ – कार्यं निलोठते । लुठ प्रतीघाते ।
 ‘सभा क्षोभ’ – सभा क्षोभते । क्षुम संचलने । त्रासयति ।
 ‘दक्षिणा संकल्प’ – दक्षिणां संकल्पते । ‘संकल्पाव’ – संकल्पयते । कृपू सामर्थ्ये ।
 २० ‘उकुरहि सेवकु ओँलग’ – स्थानपूरकं उकुरं वा सेवको अवलगति । ‘ओँलगं लग’ – अवलगने लगति, लग्नो वा । लगे संगे ।
 ‘गाडुं जल’ – आमो उबलति । ‘जाल’ – ज्वालयति आमं ज्वलयति वा । सोपसार्गे
 तु प्रज्वलयत्येव । ज्वल दीप्तौ ।
 ‘माहि सोअर’ – मातुः सरति, मातरं वा । ‘सोअराव’ – सारयति । ‘विसराव’ विसर-
 २५ यति । स्मृ आध्याने मानुवन्धः । चिन्तायां तु – ‘कार्युं सोअर’ – कार्यं सरति ।
 चित्तति । ‘सोअराव’ – सारयति, चिन्तयतीत्यर्थः । स्मृ ध्यै चिन्तायाम् ।
 ‘वाघहि डर’ – व्याघ्रादरति = बिभेति । ‘वाघु डराव’ – व्याघ्रो दरयति गाम् ।
 ‘विढार’ – विदरयति । ह भये मानुवन्धः । अन्यत्र – ‘काठु दार’ – कस्ठं दारयति ।
 ह चिदारणे । [१० ५३-१]

‘गाउं चल’—ग्रामं चलति । ‘गाउं बलद चलाव’—ग्रामं बलीबद्दं चालयति = गमयति ।

कथने तु मानुवन्धः—‘हाथु चाल’—हस्तो चालयति । चल कथने ।

‘वायं रूपु(खु) हाल’—वातेन वृक्षो हलति । हल विलेष(ख)ने । ‘हलाव’—हालयति वृक्षं वातः । ‘षे(खे)तु हलाव’—क्षेत्रं हलति ।

‘संडासीं चूडा उनाड’—संदेशेन संदिशा(०दंशिऋ?)कथा वा चूडकमुचडति, उच्चयति वा । उल गन्धे ।

‘आंग उबल’—अंगमुद्वलति । बल प्राणने ।

‘हाथु संकोड’—हस्तं संकोलति, संकोडति वा । ‘उकोल’—उत्कोलति, उच्चं करोति । कुल संस्था(०स्था ?)ने ।

‘रुठ अहोड’—रुष्टमाहोडति, अहोडति वा । हुरु हिंसा-संवरणयोः ।

‘कदु सह’—कष्टं सहते । ‘सहाव’—साहयति । एह मर्षणे ।

‘उथान रम’—उच्चाने रमते । ‘रेवाव’—रमयति, विरमति, विवर्चते, निवर्चते ।

‘कलिहारि अंकोस सबहि’—कलिहारिका सर्वानाक्रोशति । कुश आह्वाने ।

‘याचक निकृष्टहि संकोच—याचको निकृष्टं संकोचति । कुच संपर्चनादौ ।

‘साखु बूझ’—सा(शा)खं बोधति । ‘छात्रहि बुझाव’—सा(श)खं छात्रं प्रबोधति । बुध ॥
अवगमने । [प० ५६-२]

‘हिंक’—हिंकति, हिंक(हिंक?)ते वा । धीक इत्यर्थे । हिंका अव्यक्ते शब्दे ।

‘धाव’—धावति । ‘धवाव’—अश्वं धावयति, खेदयति वा, अनेकार्थस्वात् ।

‘फुलु बीण’—पुण्यं वेणति । वेणु चिन्तादिषु ।

‘गिहथहि मीष(ख) भिषा(खा)रि याच’—गृहसं(स्थं) मिक्षां मिक्षुको याचते । दु याचू ॥
याच्यायाम् । द्विकर्मा ।

‘पोष(ख)रि ष(ख)ण’—पुण्करि खनते । ‘खणाव’—खानयति । खन अवदारणे ।

‘पहसुत निकलत गोरु चोरु चिव’—प्रविशन्ति निष्कसन्ति गोरूपाणि चौरस्थीवति ।
चीवु आदाने ।

‘टोप उचाअ’—स्तूपकमुच्चायते । चायूं पूजा-निशामनयोः । ष्टूप समुच्छाये ।
स्तूप[.....]ता तु स्तूपकः ।

‘वा(खा)ट ढास, उडास’—ष(ख)द्यां दासति, उद्दासति । दासु दाने ।

‘सलाई मासु गुह’—स(श)लाकथा मांसं गूहति । गूह संवरणे ।

‘कहारु षिअ भार हर’—काहारो घृतं भारं हरति, नयति । द्विकर्मा । अम्ब्र तु—
‘चोरु धनु हर’—चौरो धनं हरति, हरते वा । हनु हरणे ।

‘पाणि भर’—पानीयं भरति दासी । भृत्र भरणे । वहति वा, पूरयति वा ।

‘अरुधि धर’ – अवरुद्धां धरति, स्वीकरोति ।

‘माथें धर’ – मस्तके धरति, चटापयति । धृज धारणे ।

‘गाँड़ छेलि ले’ – [प० ५७-१] ग्राममजां नयति । णीज प्रापणे । द्विकर्मा । ‘पञ्ज’ – पचति । ‘आश्रय’ – आश्रयते । ‘भज’ ~ भजति । ‘रांज’ – रजति । ‘शप’ – शपति ।

‘यज’ – यजति । ‘वह’ – वहति । द्विकर्मकाः, केचन प्रसिद्धाश्च ।

‘विण’ – वयति । ‘वस’ – वसति । ‘बोल’ – बदृति, बोलति वा । एवमन्येऽपि भवादौ लोकोक्त्यनुगता ऊद्धाः ।

अथादादौ – ‘हण’ – हन्ति । ‘पहण’ – प्रहन्ति । हन हिंसा-गत्योः । प्रघातयति वा । स्वार्थें नन्ते ।

‘देवहि नव’ – देवं नौति । शु स्तुतौ । ‘स्तव’ – स्तौति । धृज स्तुतौ ।

‘गावि पन्हा’ – शौः प्रखौति । ‘पन्हाव’ – गां प्रस्तापयति वत्सः । खु प्रसवने ।

‘गांड़ जा’ – ग्रामं याति ।

‘गांग माहि न्हाव’ – गंगायां मातरं स्नापयति । ‘न्हा’ – खाति । खा सौ(शौ)चे ।

‘दक्षिणा ले’ – दक्षिणां लाति । रा ला दाने । आदानेऽपि लोके ।

‘थाली मांज’ – स्थालकं मार्जति । मृजु सु(शु)द्धौ ।

‘दुःखी रोव’ – रोदिति । रुदिर अश्रुविमोचने ।

‘परोटा ईसरहि सोआव’ – परोटाक ईश्वरं स्नापयति । निष्वप शये । ‘सोअ’ – स्वपिति ।

‘गोडं धरि कूकुरु भिति अमेड’ – चरणे धृत्वा श्वानं भित्तावाभ्येडयति । ईड स्तुतौ । अभ्याइपूर्वः ।

‘गोहारि घालि सूत जगाव’ – [प० ५७-२] घूटकारं कृत्वा सुसं जागरयति । जागृ निद्राक्षये । ‘जाग’ – जागर्ति ।

‘अन्याइहि सास’ – अन्यायिनं शास्ति, निगृहाति, दण्डयति वा ।

‘गुरु छात्रहि सास्तु सिखाव’ – गुरुः शिष्यं शास्त्रमनुशास्ति, शिश्ययति । शास्तु अनुसि(शि)ष्टै । शिक्ष विद्योपादाने ।

‘ब्राह्मणहि पीढां बहसार’ – ब्राह्मणं पीठे आसयति, उपवेशयति वा । आस उपवेशने । विश प्रवेशने ।

‘आच्छ’ – आस्ते । ‘बैस’ – उपविशति । ‘पैस घह’ – प्रविशति गृहम् ।

‘गुआळ गावि दूधु दुह’ – गोपाळो गां दुर्घं दोमिध । द्विकर्मा । दुह प्रपूरणे ।

‘सूआ मणुसे जेउं बोल’ – शुको मानुषवद् ब्रूते, ब्रवीति वा । बोलति, बोल्यति वा । निमज्जनार्थेन । ब्रुन् व्यक्तायां वाचि ।

‘तिल हुण’ – तिलन् जुहोति । हु दाने ।

‘प्रजा पाल’ – प्रजां पिपत्ति । पृ पालन-पूरणयोः ।

‘वरहि कन्या दे’ – वराय कन्यां ददाति । हुदाम दाने । दसे वा । एवमन्येऽपि
अदादि-जुहोत्यायोलोंकोक्त्यचुगता धातवः प्रयोज्याः ।

*

अथ दिवादेः – ‘फाट सिव’ – फाटितं सीव्यति । षिव तनुसन्ताने ।

‘नटाव बेटी नचाव’ – नर्तको बेहिकां नर्तयति । नृती गात्रविक्षेपे । [प० ५८-१]

‘नाच’ – नृत्यति ।

‘बणिए करें (?) कदला खिलेव’ – बणिलो गुहे लप्त्यकान् निखिलति । क्षिप भ्रेणे ।

‘मेघु वरिसत तीव’ – मेघो वर्षन् तिभ्वति । तिमू आद्रभावे ।

‘भातु रांध’ – भक्तं राध्यति ।

‘कटकवाल सब वेसाह’ – कटकवा(पा)लो विसाध्यते सर्वम् । राध साध संसिद्धौ ।

‘कान बीव’ – कणी व्यव्यति । व्यथ ताडने ।

‘चेलिका पोस’ – अपत्यानि पोषयति । ‘पुष्ट हो’ – पुष्यति । पुष पुष्टौ ।

‘भूखेसुखा’ – बुख्य(क्ष)या शुभ्यति । ‘सुखव’ – शोषयति । शुष शोषणे ।

‘पराकिअ दूस’ – परकृतं दुष्यति । दुष वैकृते ।

‘ऊर्वे पसीज’ – ऊमणा प्रस्तिवति ।

‘आंग सेकि पसिजाव’ – अंगं सेकित्वा प्रस्तेदयति । षिदा गात्रपक्षरणे ।

‘दिलु देई सूझाव – दिव्यं दत्त्वा सो(शो)धयति । ‘सूझ’ – शुध्यति । शुष शौचे ।

‘छाटेहि रसोह सीझ’ – छाटिति रसवतीं साधयति । ‘सीझ’ सिध्यति । षिखु संराद्धौ ।

‘तेइ देउ पितरु तर्प’ – तया देवान् पितृसर्पयति । ‘तृप्त हो’ – तृप्यति । तृप प्रीणने ।

‘विमउ नीचहि दापव’ – विमवो नीचं दर्पयति । ‘मोह’ – मोहयति । ‘तेइ दर्प’ –

तेन हेतुना तया वा दृप्यति ।

‘मोहिअ’ – मुहति । दृप ह[र्षण-मोहनयोः] – [प० ५८-२]

× × ×

[अत्र पुनः ५९-६० अङ्काङ्कितं पत्रयुगमं ग्रन्थं मूलादर्शै ।]

× × ×

‘पुणि उगिल’ – उद्दिलति । मृ निगरणे ।

‘सेलु उजुभार’ – सेलमुज(ज)यति । ‘उजुअ’ – उज(ज)ति । उजु(ज) आज्ज्वे ।

‘कंगि गुफ’ – कव्यां गुफति । गुफ गुफ.....कृत्वा विधति । विध विधाने ।

‘गजवाल तिथिआतिन्ह जुड’ – गयापालसीर्थयात्रिकान् जुडति । जुड शुन गतौ ।

‘बोलु सुण’ –[i]

‘देवहर पूछ गुरुहि’ — देवगृहं पृच्छति गुरुम् । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । द्विकर्मा ।
 ‘हुणि तुणि चतौ द्वन्न’ — हुनः तुनः चार्ये सूतनि ! सूज विसर्गे ।
 ‘कूठ छुआ’ — उच्छिष्टं छुपति, सृशति वा । छुप सृष्टा संसर्शे ।
 ‘गुणआणि पहस’ — गुणतानिकां प्रविस(श)ति । ‘कटकं जवास’ — कटके निविशते ।
 ‘खांत उविस’ — खाद्यमानसुद्विशति । विश प्रवेशने ।
 ‘भार्ये करोअ’ — भास्तकं कुरति, कोरयति वा । ‘परेव गुर’ — पारावतः कुरति । कुर कब्दे ।
 ‘काजु विमरस’ — कार्यं विमृशति । मृश आमर्शने ।
 ‘पाड मुर’ — पादो मुरति । मुर संवेष्टने ।
 ‘मुंडु नहै करोव’ — मुण्डं नसैः कुरति । कुर विलेसने ।
 ‘सोञ्जत घोर’ — शयानो धुरति । धुर भीमार्थ [१० ६१०१] - शब्दयोः ।
 ‘भल ईच्छ’ — भद्रमिच्छति । इधु इच्छायाम् ।
 ‘संविरा कापडु उकिल’ — मु(उ)स्तिलति । ‘उकेल’ — उत्केलयति । ‘सकेल’ — सकेल-
 यति । किल शैत्य-क्रीडनयोः ।
 ‘गाउं चल’ — ग्रामं चलति । ‘कउआ उचल’ — काकः उच्चलति । चल विलसने ।
 ‘गोरु उवेल’ — गोरुपाण्युद्वेलयति । ‘उविड’ — उद्विडति । विड भेदने ।
 ‘अपणी जातिं मिल’ — आत्मीयजातौ मिलति । मिल स्ले(ल्ले)षण्ठे ।
 ‘पुतलीं खेलाव’ — पुत्रिकाभिः खेलयति । ‘खेल’ — सिलति । सिल खेलने ।
 ‘पोथी लिह’ — पुस्तकं लिखति । लिख लेखने ।
 ‘हाथ संकोड’ — हस्तं संकोट्यति । ‘संकुड’ — संकुटति । कुट कौटिल्ये ।
 ‘दुह एके लाह संपुड’ — द्वावपि एकत्र लाग्यित्वा संपुटति ।
 ‘जाडें सल्हह’ — जाख्येन संल्हठति ।
 ‘पाणि वरिसें विडवा उल्हह’ — पानीये वृष्टे विट्य उल्हठति । पुट लट संस्ले(ल्ले)षे ।
 ‘अर्थी गृहस्थहि संकोच’ — अर्थी गृहस्थं संकोचति । ‘संकुड’ — संकुचति । कुच
 संकोचने ।
 ‘आपण विडवा धनु वेच’ — आत्मविधत्तं धनं व्यचति । अर्धि(र्जि)तं वा । व्यच
 व्याजीकरणे ।
 ‘हाथि गुड’ — हस्तिनं गुडति । गुड रक्षायाम् । ‘चढई चारा चुण’ — [१० ६१०२]

× × ×

[इतोऽप्रे पुस्तिका त्रुटिता — अतोऽपूर्णोऽयं ग्रन्थः ।]

परिशिष्टानि

१. अन्थस्य मूलभूतकारिकाणामकाराद्यनुक्रमेण सूचिः ।

कारिकाङ्क	कारिकाङ्क		
अथ कथयिष्ये लिखनक्रमम्	३०	निजदेश-नृपतिराजावलीक्रमम्	४२
अथवाऽयमेकनामा	३८	निष्ठा कन्सुप्रसुखाः	१६
अथ शन्तुजानशाविह	१४	पञ्चानामित्वमिदम्	४७
अधिकरणं त्वावारः	२२	परमाराव्यतमाधाः	३६
अभिवादनप्रणामा वाऽऽशीः	३९	पालकपत्रं च तथा	४६
‘आधि’ इति कर्तृनिष्ठा	९	पितृगुरुवश्वरणान्ताः	३७
इत्युक्तमृणाऽऽदाने	४९	पुरुषाः पत्रे लेख्याः	४३
इत्युक्तयो मयोक्ताः	१८	पुंस्त्रीन्पुंसकत्वम्	२३
उक्तेश दश पदार्थाः	२५	प्रस्थाप्यते यतोऽसौ	३२
एतद्वेदवशात् पुनरुत्तीनाम्	२९	प्रोच्छितलिखितः क्लिष्टः	४०
एषां चैकद्व्यादिक्रमेण	२८	महतः स्थानं नाम च	३४
‘कर्त’ इति सप्तमी स्यात्	१३	माता पिता पितृव्यः	३५
‘कर’ ‘क्रिएसि’ ‘करिह’ कालाः	१०	यत् तु स्वल्पफलं स्यात्	४८
‘करवें आन्त’ तुम भवेत्	१५	यः कारकः स कर्ता	२०
‘करिह’ इति भविष्यन्ती	१२	या वक्तुं किमपि	३
कर्म व्यापारफलम्	२१	व्यापारो धात्वर्थः	८
जीवत्प्रत्यक्ष्य लिखेत्	४४	लिङ्गं किया ततोऽपि च	२७
तत्र च वक्तुविवक्षावशाद्	७	लेखपत्रलिखनक्रमानुगाः	५०
तस्मात् तया प्रबोधः	५	लेखप्रस्थापयितुर्नाम्नः	३३
तस्य निमित्तं यत्	१९	शब्दान्तौ तु सयुतौ	१७
दत्ताधत्तक्रीतं वस्तु	४१	स त्वमहं वा पुरुषाः	२४
दातृ-ग्राहक-मध्यक-साक्षिगणाः	४३	सा च स्वप्रविपक्षा	४
दातृ-ग्राहकसमयः	४५	स्यादि-लादी वृत्ता	२
देशे देशे लोको वक्ति	६	स्वस्त्यादिरिति प्रान्तः	३१
नाना प्रपञ्चरचना	१	ह्यस्तन्यदत्तनी वा	११

२. व्याख्यागत-उच्चतश्लोकानामकारादनुक्रमेण सूचिः ।

पृष्ठांक		पृष्ठांक	
अहं विश्रुतः पठन्	३१	नवकाषेकग्रान्तानकान्	१८
आद्यमाद्यमितरेषु	२४	पात्रापात्रकथा देव-पितृकृत्ये	२३
इदमन्धं तमः कृत्स्नम्	३	भूमौ मर्त्यस्तिले तैलम्	२३
उपस्थितं महत् पर्व	२३	यस्मै धारयते वित्तम्	२३
कस्मिन् देवगणा ननु	२३	यस्मै यद् रोचते	२३
कस्यैतद् गृहमुन्नतम्	२४	यस्यैवं वसुधा सुवाधवलिता	२४
कुलालैर्नीयिते केन	२२	वद नीरप्रिये कस्य	२४
मणानां नायकं नत्वा	१	विद्वन् ! भवतः कुत्र निवासः	२४
ग्रीष्मसंतस्मृष्टे	२२	बृद्धौ माता-स्तिरौ	२३
छेदकसंख्यार्थीनाम्	१८	सखे ब्रूहि कस्त्वं चिरम्	३१
जगत् श्रीरार्णवे मग्नम्	२२	सज्जातीयाऽसगोत्राय	२२
दीयतां गृह्णतां तावत्	५	सूक्तर्त्ता स्थितः पृष्ठे	२४
दुर्जयो ज्ञायते वीरः	२२	सेनापतिः पतिं ब्रूते	२२
घनदस्य घनं भानोः	२४	खर्म्मः सुराणां पाताललोकश्च	२४

२. व्याख्यायत-विशिष्टनामामकाराद्यनुक्रमेण सूचिः ।

	पृ०, पं०		पृ०, पं०
अपत्रिंश [भाषा]	२—२, ११	धनपाल	११—१७
कलउज [नगर]	२३—१६	नागर [जाति]	१४—२
कन्यकुञ्ज [नगर]	२३—१६; ३०—६	पशुराम	१४—१२
कर्णमेरु [प्रासाद]	३—२२, २७; १९—१९	पैशाचिक [भाषा]	२—२
कालिदास [कवि]	१०—१७	प्रयोगप्रकाश [ग्रन्थ]	३१—२६
किरात [ग्रन्थ]	४—८; १०—१७	प्रयाग [नगर]	३०—१५, १७
गङ्गा [नदी]	६—२४; २४—१	प्राकृत [भाषा]	२—२
गया [तीर्थस्थान]	२३—१२	मध्यदेश	४—१३
गयापाल [नृप]	६१—२८	माघ [कवि]	१०—१७
गोविन्द	२१—१८;	राजसागर [तडाग]	२१—१५
गोविन्दचन्द्र	२४—१०,	वाराणसी [नगरी]	२४—१; २८—७, ११;
गोविन्दचन्द्रदेव	११, १४		११—२२; ३०—४
तुरुष्क [देश]	३—२२	संस्कृत [भाषा]	२—११; ३—२७; ४—८
देवशर्मी [उपाध्याय]	२३—२०	सर्ववर्म्मी [ग्रन्थकार]	२—८
द्रविड [देश]	४—१३	सूरपाल [राजपुरुष]	२१—१५

४. अपभ्रंश शब्दसूचि

अ

अच्छति - तिष्ठतः १५-२८
 अनित्यु - अनित्यम् १०-३
 अज्ञ - अज्ञम् १-१५
 अन्याइहि - अन्यायिनम् ५०-२२
 अप (? पञ्च) - पञ्चति ८-२७
 अपणी जार्ति - आत्मीयज्ञातौ ५२-१६
 अमेड - आभ्येहर्विदि ५०-१८
 अम्हतौ - असम्भतः १४-२८, १४-२९
 अम्ह पास - असम्भतः; असाकं पार्श्वं वा २१-९
 अम्हार - असाकम् १६-२०
 अम्हे - वयम् १४-२७, १४-२८, १६-८;
 असानेव २२-६
 अम्हेह - वयमेव २१-२२, २२-७
 अम्हे दुइ - आवाम् १६-८
 अहधि - अवलङ्घाम् ५०-१
 अरे - अहो १९-२०, २०-१०
 अर्थी • अर्थी ५२-२३
 अघड - आपद्यते २८-११
 अवास - निविशते ५२-४
 अहो - भोः २०-३, २१-२५, ३१-१६,-
 अहो २१-२०
 अहोड - आहोडति अहोडति वा ४९-१०
 अंकवाली - अंकपालिभ् ६-१७
 अंकोस - आक्रोशति ४९-१३

आ

आ - आगतः १४-२३, २३-१५
 आच्छ - आस्ते २०-७, २१-३, ५०-२७
 आच्छुड - अस्मि २०-१९, स्थीयते २०-२५
 आच्छुसि - तिष्ठसि २०-१४; असि २०-१०;
 तिष्ठति २०-२३
 आच्छुआ - स्थीयते २०-१५; स्थीयते,
 आस्ते २०-८
 आच्छुह - स्थास्यति २१-११
 आछ - आसहे १४-२८; आस्ते ६-६, ६-११,
 ७-४, ७-६, ७-१७, ८-१२, ८-२८, ८-२,
 १५-३, ११-५, ११-६, ११-७, ११-१४,
 ११-१६, ११-२१, १२-१०, १२-११,
 १२-१२, १२-२७, १५-३, २१-९; तिष्ठति
 ८-२७, १४-२५; आसीत् २१-७

आछिअ - आस्यते २०-१६; स्थीयते २०-२३
 आछीहसि - स्थास्यसि २०-१५
 आच्छे - स्थितम् २०-१२
 आशि - अस्ति ९-४
 आपण विहवा - आत्मविधत्तम् ५२-२५
 आलिंग - आलिङ्गति ९-१
 आलिंगन ९-१
 आलिंगत कर - आलिङ्गति ९-१
 आच - आगच्छति, आवाति वा १२-२३;
 आगच्छति १४-१५, १५-२४
 आवर्जन - आवर्जन्ति ७-७
 आथम - आश्रमे २७-१७
 आश्रय - आश्रयते ५०-४
 आश्वास - आश्वासयति ७-७
 आस्वाद - आस्वादयति ९-१
 आस्वादन ९-१
 आस्वादन कर - आस्वादयति ९-१
 आहोन्त - भवन्, भविष्यति भूतो, वा १३-१४
 आंकम - आक्रमणेन ६-२१
 आंखि - अक्षणा, अक्षिभ्यां वा ६-२;
 अक्षणा ६-५
 आंग - अङ्गम् ४९-७; ५१-१७

इ

इच्छ - इच्छति १३-१
 इच्छात - इच्छन् १२-२०
 इहाँ - इह २०-३, २६-२५
 ई - एव १६-२३, १६-२५
 ईंधण - एधान् १-२६; ईन्धनं २१-३०
 ईंधणपाणि - इन्धनोदकम् २१-३०
 ईंधणे - इन्धनेन १५-१०
 ईहाँ - अव २०-५, २१-२८, ३२-१

ई

ईच्छ - इच्छति ५२-११
 ईसरहि - ईश्वरम् ५०-१७
 ईहाँ - इह १४-२८, २१-१७; अन् २२-३,
 २७-४, २८-२७, २९-२, ३०-१, ३१-२
 ईहाँ हुत - हतः १४-३०
 ईंधणे - इन्धनेन १५-४

उ

उ - अष्टि ९-२९
 उकिल - उकिलति ५२-१२

उकेल - उत्केलयति ४२-१३
 उकोल - उत्कोलति=उष्णं करोति ४९-८
 उगिल - उद्गिलति ५१-२५
 उचल - उच्चलति ५२-१४
 उचाअ - उच्चार्थते ४९-२७
 उजुआ - उज्ज्ञति ५१-२६
 उजुआर - उज्ज्ञयति ५१-२६
 उडास - उद्घासति ४९-२७
 उद्यान - उद्याने ४९-१२
 उनाड - उञ्जडति, उञ्ज्ञयति वा ४९-१
 उपकरति - उपकुवैन्ति १०-१०
 उपकारिआ - उपकारी १०-८
 उपजति - उत्पद्यन्ते, (भा) स्म उत्पद्यन्ते वा १०-९
 उबल - उद्घूलति ४९-७
 उलुह - उल्लठति ५२-२२
 उविड - उद्विलति ५२-१५
 उविशा - उञ्ज्ञशति ५२-१
 उवेल - उद्घेलयति ५२-१५

ऊ

ऊबै - उम्मणा ५१-१६

ऋ

ऋतुं - ऋतौ १५-२४

ए

ए - अयम् १५-१६, १५-२७, २३-१५ २६-२४, २८-२७, २९-११, ३०-२२, ३१-२; एषः २१-२ २१-४, २१-१४, २६-२५, २७-१; एतौ १५-२०; एतौ, एते २१-२९; एते १५-२०, १५-२१; इयम् १५-२१, २१-२०, २२-२७; एतत् २१-४, २१-१६; एताः १५-२२; इदम् १५-२३; एतानि १५-२५; एतान् २१-१७

एक - एकः २६-१९, १५-२७; एकम् १५-२६; एके १०-१७

एक - एकञ्च ५२-२०

एतिवार - एताधतीम् २०-१०

एते - इयता २३-१६

एथुं - अत्र १०-१४

एन्ह - पषाम् १३-३०

ओ

ओङ्गा - उपाध्यायः १२-२८

ओँशाउलु - उपाध्यायगृहम् २२-२
 ओँगा पास - उपाध्यायात् १४-१६
 ओङ्गपास - उद्रैः २१-१४
 ओंदन - ओदनम् ९-१६
 ओदन - ओदनम् १३-२१
 ओँलगि - अवलग्य ११-१३
 ओँलगिहडं - अवलगिष्यामि २०-१३
 ओँलइ - अवललति ६-२०
 ओहट - अवघटते ५-२४

क

क - कस्य १५-१

कडआ - काकः ५२-१४

ककरे - कस्य २७-१, २८-४, ३०-१६, ३१-११ ३२-२

कट - कटम् ९-२०

कटकचाल - कटकपालः ५१-११

कटक - कटके १२-४

कदु - कष्टम् ४९-११

कनउजं - कन्यकुञ्जात् २३-१६

कनमेष्टूलं - कनकमेष्टुल्यम् २१-१६

कन्या - कन्याम् ५१-३

कमारे - कर्मिकरेण १३-२२

कर (वर्तमानायाम्) ८-२४; करोति २०-२२; १६-३, २८-२७; करोति, कर्ता, करः ११-२८; कुरुते २६-२७

करड - कुर्यात् १०-१, १०-३

करडं - करोमि १६-७

करण - कर्तुम् ११-२३; १२-२६

करण किंह - कर्तुम् २०-२३

करण चाह - चिकीर्षति १२-२६

करणिहार - करिष्यन्, करिष्यन्ती, करिष्यन् १२-१०; करिष्यन्, कर्तुकामो वा २०-१४

करणिहरे - करिष्यमाणेन २०-१६

करत ११-५, ११-६, ११-७; कुर्वन्, कुर्वन्ती, कुर्वत् ११-३; कुर्वन् २०-१५, २०-१८, २०-२३, २८-२८, २९-११, ३०-२, ३२-१; कुर्वता २०-५, २०-१२, २०-२७, २७-४; अकरिष्यत् ९-१४, ९-१५

करति - कुरुतः १६-५; (कुर्वन्ति) १६-५

करव - करिष्यते २०-१७; कर्तव्यः, करणीयः, कार्यः, कुल्यो वा १२-१०

- करवें किंह-कर्तुम् ११-२१
 करसि - करोषि १६-६, २०-५, २०-१६;
 (अ) करोः, (मा) स्म कार्षीः १०-११
 करहु - कुर्व्वे १६-४; कुर्म्मः १६-८; कुरुथः
 १६-६; कुरुथ १६-७
 कराविअ - कार्यते २३-१६
 कराविह - कारयिष्यति २१-१८
 कराविंत - कार्यमाणम् २१-१६
 करि - कृत्वा १५-४, २०-१५
 करि करि - कारं कारम् ११-१६
 करिह (भाविनि काले) ८-२२; करिष्यति
 २१-१२; करिष्यति, कर्त्ता, क्रियात् ९-२०
 करिहसि - करिष्यसि २०-१३
 करि - कृतासु १०-१५
 करु - कुरु ९-३०
 करे - कृते १५-१; शृणु ५१-८
 करोअ - कुरति, कोरयति वा ५२-६
 करोव - कुरति ५२-९
 कलाव - कलापम् १२-६
 कलिहारि - कलिहारिका ४९-१२
 कवडा - कपर्दिकान् ५१-६
 कवण - कः १९-३०, २१-१४; कतमः १९-२७,
 १९-३१
 कवण काजे - कस्मै
 कस - किदृशः ३२-१
 कहार - कहारी, काहारा वा २१-२९
 कहार - काहारः ४९-२९
 केणि - कव्याम् ५१-६७
 कंदुभाव - कंदूयते ७-१४
 कंरोव - कोरयति ७-१४
 का - कृत्वा १५-१
 काकरे - कस्य २७-१०, २९-६, ३०-५
 का किह - कस्मै २८-२
 का किह - कस्मै २७-७, २९-१, ३१-२
 का किह - कस्मै ३०-१, ३२-१
 काजु - कार्यम् ५२-७
 काठहु - काष्टैः ५३-२१
 कातौ - कुतः २८-८
 कान - कर्णम् ५१-१२
 काने - कर्णेन, कर्णाभ्यां वा ६-२८
 कापडी - कार्पटिकः ५-२५
 कापहु - कर्पट ५२-१२
 का पास - कुतः २६-२९, २७-८, २८-२,
 २९-२, ३०-१
 का पासु - कुतः ३१-२
 कार्म - कामयते ७-४
 कालिदास - कालिदासः १०-१७
 काले - कालेन २३-१६
 काह - के १९-२४, कानि १९-२५; किम् १९-
 २३, २८-३, २९-२६; २६-२४, २७-४,
 २८-२७, २९-१, ३०-१, ३१-२, ३२-१
 काहा - कुञ्ज २७-९
 काहो - किम् २२-१; कुञ्ज २६-३०, २८-३,
 २९-४, ३१-२; कस्मिन् ३२-२
 काहा हुत - कस्मात् २३-१५, कुतः २३-१६
 काहि - कस्मै २२-२७
 काहितौ - कस्मात् ३२-२
 काहे - केन ३२-१
 काहै - केन २८-५, २६-१७, २८-५, २८-२५,
 २९-१, ३०-१, ३१-२; कया २२-११
 कांध - स्कन्धे ६-२३
 कांबल - कम्बलम् ५-१५
 कांही - कुञ्ज ३०-३
 किअ - अकारि २०-१०
 किएसि (गते काले) ८-२१ अकरोत्,
 अकार्षीत्, चकार, अकरिष्यत् ९-११; कुतः,
 कृतवान्, चकृत्वान्, चक्राणः, कृतवती,
 चक्रूषी, चक्राणा १२-१२
 किएं - कुतः २१-२८
 किलु - किञ्चित् १५-५
 किरात - किरातः १०-१७
 किह - कृते १४-३०, १५-१
 कीज - क्रियते ५-४, १५-५, २७-४
 कीजए - क्रियते २०-३
 कीजत - क्रियमाणम् २०-७
 कीज हो - क्रियते २०-२०
 कुकुर - श्वानम् ५७-१८
 के - के २१-२१
 केइ - केन २७-४
 केहै - कः २१-६; केन २१-३, २१-९
 केइ - कः २१-१७; केन ३०-२४
 केन्तौ - क्रियन्तः १०-१७
 केहु - केन १५-६

- चलाव - चालयति ४९-१
 चाख - खादति, रशनया लोलया वा, आस्ता-
 दयति, स्वदते वा ६-९
 चाखत - खादन् ६-११
 चाप - चपति ६-२३
 चारा ५२-२७
 चाल - चालयति ४९-२
 चाह - हृच्छति १२-२६
 चिव - चीधते ४९-२३
 चीख - रशनया लोलया वा आस्तादयति,
 स्वदते वा ६-९
 चीन्त - चीन्तति ८-३
 चुचुकार - चुट्टुटकारयति ७-८
 चुण - [.....] ५२-२७
 चूडा - चूडकम् ४९-५
 चूतड - स्फिङ्गोः ६-२३
 चूर्लीं - चूडः ३१-२८
 चूंब - चूंयते ६-१९
 चेलिका-अपत्यानि ५१-१३
 चोर - चौरः ४३-२३, ४३-३०
- छ
- छाटसि - त्यजः, (मा) सा त्याक्षीर्था १०-११
 छाटेहिं - क्षटिति ५१-१९
 छाड - त्यजति ९-२
 छाडि - त्यक्तवा ९-३१
 छाडु - छिन्धि ९-३१
 छातीतडे - धृतच्छ्रवः २१-१४
 छात्र - छात्रः २९-१, ३०-५
 छात्रु - छात्रः १६-१२, २९-१५, ३०-३
 छात्रहि - छात्रम् १३-२८, ४९-१५; शिष्यम्
 ५०-२६
 छात्रै - छात्रेण १६-१४
 छाटिहें - सत्परम् २२-११
 छुभ - छुपति स्पृशति वा ६-१६, ५२-३
 छूटेसि - मुकोऽसि २३-१८
 छेलि - अजाम् ५०-३
 जह - यदि ९-१४, ९-१५, ९-१६, २१-१९
 जगाव - जागरयति ५०-२०
 जणि - मा १०-११
 जाणि - मा १०-८, १०-९
 जणिहार - गमिष्यन् गमिष्यन्ती गमिष्यद् वा
 १२-११
- जणे - मा १०-६
 जह - जहति ७-२६
 जहाँ - यश १५-३
 जा - याति ५ २४, ६-१७, १५-२७, ५०-१२;
 याति, वजति वा २०-२२; गन्ता, गमकः,
 याता १२-२; यस्मै १४-३०
 जाइआ - गम्यते १६-१४
 जाग - जागर्ति ५०-२१
 जाग करिह - यक्ष्यति, यश्च वा, इन्याद् वा
 ९-२२
 जाडें - जाडेन ५२-२१
 जाणासि - जानासि १५-३०
 जाणेसि - विचाः, विद्वान् वा, वित्ता, विदुषी
 वा; विर्त्त, विद्वद् वा २२-६
 जान्त - यान् ७-१७
 जाम - जायते १५-२०; (अ) जायत, (मा)
 सा जनिष्य वा १०-८
 जालें-ज्वालेन ज्वालया वा १५-२३
 जावें किंह-गन्तुम् ११-२२
 जाहाँ - यश १५-३
 जाहे - यस्मै १५-१
 जिणडे - जयानि ९-२८
 जीभें - जिह्यर ६-१, ६-११
 जीवउ - अजीवस् ९-२७
 जुड - जुडति ५१-२८
 जुउ - पुञ्चः १०-७
 जे - ये १०-१०
 जेहं - येन १५-४
 जेथु - यस्मै १४-३०
 जेमत - जिम्बन्, भुजानो वा २०-१८
 जेहं - येन १५-७
 जेउंव - शुभुजे, अजिवद् वा २१-६
 जेउंवे किंह - जिवितुं, भोक्तुं वा २०-२४
 जेम - जिम्बति, भुझे वा १५-१९
 जेव - जिम्बति, भुझे वा, भुक्तवान् वा, भुज्यते
 वा ११-१२
 जेवण - जिम्बितुं, भोक्तुं वा ११-२४
 जेवणिहार - जिम्बिष्यन्, भोक्ष्यमाणो वा,
 भोक्ष्यमाणा, भोक्ष्यमाणे वा १२-१२
 जेवत - भुजानः २१-६; भुजानः, भुजाना,
 भुजानम्, जिम्बन्ती, जिम्बद् वा ११-७

- जेवि - जेवि - जिम्बित्वा; जिम्बित्वा, भोजं
भोजम् २०-२२
- जेयिआ - भुज्यते २१-३१ जिव्यते, भुज्यते
वा २०-२०
- जेविआ - भुज्यते २१-३१
- जेवित-भुज्यमानः २११-३१
- जेयिह - भोक्ष्यते, भोक्ता वा, भोक्षीष्ट
वा ३-२१
- जेवेमि - अभुज्ञ, अभुक्त, बुभुजे, अभोक्ष्यत्
७-८; भुक्तः, भुक्तवान् वा, बुभुजानो वा,
भुक्ता, भुक्तवती, बुभुजाना वा १२-४
- जो-यः १०-५, २१-१०; यत् १५-५
- जोह - युवती २१-२०
- जोई - युवत्यौ १५-२१; युवत्यः १५-२२
श्च
- झठ - उच्छिष्ठम् ५२-३
ट
- झालडं - टालयामि ९-१९
- झोप - स्तूपकम् ४९-४५
इ
- झरा - दरति १४-२६
- झास - द्वासति ४९-२७
- झाह - दश्चते १५-२५
- झीघ - ग्रि(त)थाम् ९-३१
त
- तजिह - ९-२३
- तड - तडः, तडं, तटी वा १५-२४
- तब - तदा ९-१४, ९-१५, ९-१६
- तत्य - तर्पयति ५१-२०
- तहिं-तहिं २१-२१
- तलं - तले ६-२३
- तातौ - ततः १४-२८
- तारिह - तारयिष्यति २१-२०
- ताशाहुत - ततः १४-२९
- ताहा - तत्र १५-२, १५-३, २१-६
- ताहा - तत्रैव २०-१०
- तिथिआतिह - तीर्थयात्रिकान् ५१-२८
- तिल - तिलान् ५१-१
- तीव्र - तिम्बति ५१-९
- तुम्ह - युष्मान् २१-२०
- तुम्हतौ - युष्मत्तः १४-२७
- तुम्हे - यूयम्-१४-२८, १६-६
- तुम्हे दुह - युवाम् १६-६
- तुस - तुष्यति ११-१६
- तुहिं - त्वमेव २१-२१
- तुहीं - त्वमेव २२-५
- तुं - त्वम् १६-६, ३१-१६
- तूस - तुष्यति ८-७
- तू - त्वम् १०-५, २१-११
- तृस हो - तुष्यति ५१-२०
- ते - ते १०-९; ते, ता, तानि, तौ, १५-५
- तेहं - तया ५१-२०; तेन, तया ५१-२१
- तेह - तयोः तेषां वा १५-२७
- तेहं - तयोः १६-१९
- तेहु - तेषाम् १०-१७
- तेह - तेषाम् १०-१५
- है - वैलाम् २०-१०
- तोर-तव १०-३०
- तोहि - त्वमेव २२-४
- तौतो - तस्याः २३-१८
- त्याग कर - त्यजति ९-२
- त्याग करिह - त्यक्षति, त्युक्ता वा त्यन्याद् वा
९-२३
- थ
- थापे - स्थापयति २१-१७
- थाली - स्थालकम् ५०-१५
- थालि करि - स्थाल्याम् १५-१०
- द
- दक्षिणा - दक्षिणाम् ५०-१४
- द(?)धु - दुर्घटम् ५-१४
- दया - दयाम् ९-३०
- दर्प्य - दृष्यति ५१-२१
- दर्शन कर - पश्यति ८-२८; द्रष्टा, दर्शकः
१२-१
- दर्शन किष्यसि - अपश्यत्, अद्राक्षीत्,
ददर्शी, अद्रक्ष्यत् ९-१०
- दानु - दासम् ११-११
- दापव - दर्प्ययति ५१-२१
- दिबु - दिव्यम् ५१-१८
- दीर्घी - दीर्घै० ३१-२८
- दीर्घी चूलीं - दीर्घचूडः ३१-२८
- दीर्घे सि - अपश्यत्, अद्राक्षीत्, ददर्शी, अद्र-
क्ष्यत् ९-१०
- दीस - दृश्यते १२-११, १५-३

दुई-द्वे १५-२९	धमु - धर्मः ५-४, ५-२३, १२-१७; धर्मार्थ् १०-३, ११-२१, १२-१०
दुइ-द्वे १५-२१, १६-१; द्वौ, द्वे १५-२८; द्वौ १६-५, ५२-२०	धर्मेण - धर्मेण ५-२५; धर्मेण ५-२४
दुह-दोग्धि ५-१४, ५०-२५	धवाच - धावयति, खेदयति वा ४९-१८
दुहाच - दोहयति १५-२३	धात्र - ध्यायति ४-१
दुखी ५०-१६	धात्र-ध्यायति २२-९
दू-द्वे १५-२१	धाव - धावति ७-१९, ४३-१८
दूकर - द्वयोः १६-१९	धायन्त - ध्यायन् ८-२
दूधु - दुरघम् १३-२०, ५०-२८	धोती परिहें - परिहितधौतवलः ३१-२८ न
दूधु - दुरघम् ५०-२८	न - न १०-१०
दूस - दुप्यति ६१-१५	नअन किष्णि - अनयत्, अनैषीत्, निनाय, अनेष्यत् ९-११
दूं - द्वाभ्याम् ७-१३	नह - नदीम् २२-१०
दे - ददाति १-१७, ११-२४, १४-१९, १६-२५, ५१-३	नचाव - नर्तयति ५१-६
देह - दत्त्वा ६-२४, ११-११, २३-१०	नटाव - नर्तकः ५१-६
देही - दत्त्वा ५१-१८	नदीकर - नद्याः १५-२५
देउ - देवः ९-१५; देवम् ११-११, २२-९; देवान् ५१-२०; देवस्य १२-१	नपुंसक - नपुंसकम् १५-२०
देख - दीक्षते ६-२; पश्यति ८-२८; द्रश्या, दर्शकः १२-१	नव - नौति ५०-१०
देखउ - पश्यते पश्यतु वा १०-३	नहें-नखेः ५२-९
देखत - दीक्षमाणः ६-६	नाकें - नासिक्या ६-१३
देखवा - द्रष्टव्यम्, वर्णवीर्यं हृश्यते वा १२-१७	नाच - नृत्यति ५१-७
देखि देखि - दर्शी दर्शम् ११-१७	निष्णि - अनयत्, अनैषीत्, निनाय, अने- ष्यत् ९-११
देघदत्त - देवदत्तः ९-२०, ९-२७	निकलत - निष्कसन्ति ४९-२३
देखलु - देवकुलम् २१-१६	निकृष्टहि - निकृष्टम् ४९-१४
देवस - दिवसान् ९-२६	निखेव - निश्चिप्यति ५१-८
देवहर - देवगृहम् ५२-१	निर्गुण - निर्गुणः १०-८
देवहि - देवम् ५०-१०	निवंतेसु - निमच्चयिष्यसि १६-२३
देवि - देवा २२-२७	निहाल - निभालयते ६-४
ध	नीचहि - नीचम् ५१-२१
धणु - धनम् १४-२०	न्हा - न्हाति ५०-१३
धन - धनैः ९-२७	न्हाप - न्हाते ५-२३
धनु - धनम् १९-३०, ५२-२५	न्हाथ - न्हापयति ५०-१
धमु - धर्मम् ११-३	प
धर - धरति, ५-२६, ८-२१; धरति स्वीकरोति, धरति चटापयति १०-२;	पअ - पचति ५०-३
धारयते १४-२०	पअर्द - पचामि २०-६
धरव - धर्तव्यः २२-४	पअठ - प्रवर्ततेः ५-२५
धरि - धूत्वा ६-२२, ५०-१८	पथन्त - पचन् २१-२८, पचता २०-२६
धरिहंति - नियोक्ष्यन्ति २२-३	पह - पक्षया २०-२०
	पहआ - पक्षयते २०-२९
	पहस - प्रचिशति ५२-४

- पठसत् - प्रविशन्ति ४९-२३
 पथसि - अपचत्, अपाक्षीत्, पथच, अप-
 ध्यत् ९-८
 परंत - अपश्यत् ९-१६
 पच - पचति १३-२३
 पडवसीकर - प्रतिवेशिनः २२-२
 पढ - पठति ७-१०, २६-२५, २७-१, ३०-१,
 ३१-२, ३२-१
 पढण - पठितुम् १५-२३
 पढणिहार - पठिष्यन् २१-८; पठिष्यन्,
 पठितुकामः २९-१५; पठिष्यन्, पठि-
 ष्यन्ती, पठिष्यद् वा १२-११
 पढणिहारे - पठिष्यमाणेन २०-१६
 पढत - पठन् २०-१६, २०-२६; पठन्, पठन्ती,
 पठत् ११-१५; पठता २०-१२
 पठन - ११-५
 पढच - पठितव्यः, पठनीयः १२-१६; पठित-
 व्यम् २१-९; पठिष्यते, वश्यते २०-१७
 पढवें किंह - पठितुम् ११-२१
 पढा - अपाचि, पठितं चा; अपाचि, पक्म्
 वा २०-११
 पढाव - पठिष्यति १३-२५
 पढि - पठित्वा अधित्य वा ११-१३
 पढिअ - पठ्यते २७-४, २० २७, २७-५,
 २८-२
 पढिह - पठिष्यति २१-८
 पढिहउ - पठिष्यामि २०-१३
 पढेसु - पठिष्यति १६-२४
 पन्हा - प्रस्तौति ५०-११
 पन्हाव - प्रस्तापयति ५०-११
 पपु - पापम् १०-११
 पयन्त - पचता २०-१२
 पर - परम् १६-२३, १६-२४, १६-२५
 पराई - परकीये ९-१३
 पराकिअ - परकृतम् ५१-१५
 परिहें-परिहितः ३१-२६
 परेव - पारापतः ५२-६
 परोटा - परोटाकः ६०-१७
 पर्वत - पर्वतम् ९-२९
 पला - पलायते ११-१८
 पघरिसि - ग्रतीर्णचान् २२-१०
 पसिजाव - प्रखेदयति ५१-१७
 पसीज - प्रस्तिद्यति ११-१६
 पहण - प्रहन्ति, प्रश्वातयति वा ५०-८
 पहरें - प्रहरके २२-३
 पहारी - प्रहरकदाता २१-३, २१-४
 पाड - पादः ५२-६
 पापंत - अलप्स्यत् ९-१६
 पाक - पाकं पाकस्य वा ११-२८
 पाक कर - पचति ८-२६
 पाककरिह - पक्ष्यति, पक्ता, पक्ष्याद् वा ९-२२
 पाक किपसि - अपचत्, अपाक्षीत्, पथच,
 अपश्यत् ९-८
 पान - पच्यते १५-६
 पश्चि - उद्दकम् २१-३०
 पाणि - पानीये ५२-२२
 पाणी - पानीयम् ४९-३१
 पाद - पद्धते ७-२४
 पापु - पापम् ५-२४
 पार्य - पादेन ७-१३
 पाल - पिपति ५१-२
 पावन्त - अप्राप्यत् ९-१४
 पावेस - प्राप्तवान् १५-२९
 पास - [पार्श्वे ?] १४-१६
 पांडे - पण्डितः ११-१३
 पितरहो - पितरः २१-२०
 पितह - पितृन् ५१-२०
 पीठि - पृष्ठे ६-२२
 पीढां - पीठे ५०-२५
 पुणि - पुनः ५१-२५
 पुणि पुणि-पुनः पुनः ५२-२
 पुतली - पुत्रिकाभिः ५२-१७
 पुप - अपूपान् २१-२८
 पुराण - पुराणम् १२-१७
 पुरुष - पुरुषः १५-२०, १६-१९
 पुरुषु - पुरुषः २३-१५
 पुत्र - पुत्रम् १३-१, पुत्रैः ९-२७
 पुत्र हच्छ - पुत्रीयति, पुत्रकाम्यति १३-१
 पुष्ट हो - पुष्यति ५१-१२
 पूछ - पृच्छति ५२-१
 पूजि - पूजयित्वा ११-११
 पूत - पुत्राः १५-२८
 पूतै - पुत्र एव १०-८

परिती - पृथ्वी ५-२५
 पेल - प्रेलयति ६-२२
 पे॒ पै - पक्षवा॑ पाच॑ पाच॑ वा॒ २०-२१
 पैआ - पचयते २०-४
 पैस - प्रविशति १९-२७
 पैह - पक्ष्यति, पक्षा, पक्ष्याद् वा॒ ९-२२
 पोथी - पुस्तकम् ५२-११
 पोलि - पोलिका १५-३
 पोपरि - पुष्करिम् ४५-२२
 पोस - पोषयति ५१-१३
 प्रजा - प्रजाम् ५१-२
 प्रक्षी - प्रक्षया २२-११
 प्रासादु - प्रासादम् २१-१८
 प्रीति जण - रोचते १४-१९

फ

फाट - फाटितम् ५१-५

फूल - पुष्पम् ४९-१९

व

वहसौर - आसयति, उपवेशयति वा॒ ५०-२५

वम्हण - ब्राह्मणान् १६-२३

वम्हणह - ब्राह्मणेभ्यः ११-११

वाम्हणहि - ब्राह्मणम् ५०-२५

वलद् - वलीवर्द्धम् ४९-१

वहु - वहन् ९-२६

वहुतु - वहवः १०-१४, १०-१५, १५-२८,
 १६-६, १६-८; वहघः, वहघः, वहनि १६-५;
 वहनि १५-२१; वहन् १६-१

वाढत - वर्द्धमाने ५-२४

वाहन्द - वाहुभ्याम् २२-१०

ब्राह्मण - ब्राह्मणान् २१-१७; ब्राह्मणाय १४-१८

ब्राह्मणहि - ब्राह्मणाय १४-१९

ब्राह्मण - ब्राह्मणः १५-१०

ब्राह्मण किंह - आत्मने कुते १५-१०

बुक्षाय - प्रबोधति ४९-१५

बूझ - बोधति ४९-१५

बेटा - बेटकः २२-१

बेटी - कन्या २२-२७

बेटी - बेटिके १५-२९

बेटीम् - बेटिकाम् ५१-६

बैस - उपविशति ५०-२७

बोल - बदति ७-३, बदति, बोलति ५०-६;
 बूते, ब्रवीति, बोलति, बोलयति ५०-२९;
 वाचम् ५-३

बोलत - बदन् ७-४

बोलु [? वचनम्] ५१-२९

बोलें - वाचा ७-३

भ

भई - बभूवतुः १५-२९

भए - बभूवुः १५-२९; भूताः १०-१५

भज - भजति ५०-४

भजु - भज ९-३१

भय - भवन्ति स्म, बभूवुर्वा १०-१४

भर - भरति, बदति, पूरयति वा॒ ४९-३१

भल - भद्रम् ५२-११

भवत किएसि - अभवसु, अभूत, बभूव,
 अभविष्यत् ९-७

भा - अभवत्, अभूत्, बभूव, अभविष्यत्
 ९-७; भूतः ११-१२

भाह - भ्राता १५-३०

भाजया - भर्या १०-०

भातु - भक्तम् १५-५, १५-१०, ५१-१०;
 भक्तम्, ओदन्तम् १२-३, २१-२७

भार - भारम् ४९-२९

भिषारि - भिषुकः ४९-२०

भिति - भित्तौ ५०-१८

भीख - भिक्षाम् ४९-२०

भुई - भूमो १०-१४

भुज - भुझे ८-२६

भुंजि भुंजि - भोजं भोजम् ११-१७

भूखे बुक्षया ५१-१४

भूतं - भूतेषु ९-३०

भूषहितौ - बुक्षयातः १५-१०

भोजन - भोजनम् २२-६

भोजन कर - भुझे ८-२६

भोजन करिह - भोक्ष्यते, भोक्ता वा, भोक्षीष
 वा ९-२१

भोजन किएसि - अभुझ, अभूक, बुभुजे,
 अभोक्ष्यम् ९-८

भोजनु किएसि - भुक्तः भुक्तवान् बुभुजानो
 वा, भुक्ता, भुक्तवती, बुभुजाना वा १२-३

म

मठ - मठ २९-६
 मणुसु - मानुषः १५-१९
 मणुसें जेहं - मानुषवत् ५०-२९
 मतत - मूलयन् ७-२८
 मने - मनसा ८-१, २२-१०
 मागव - याचितव्यः २२-६
 माणिहूं - याचितव्यः २२-५
 माघ - माघः १०-१७
 माच - माद्यति ८-६
 माक्ष - मध्ये १०-१७
 माथें - मस्तकम् ५२-६; मस्तके ५०-२
 मान - मानते ८-६
 मारि मारि - मारि मारम् ११-१४
 मारगु - मार्गम् १०-११
 मासु - मांसम् ४९-२८
 माहि - मातरम् १०-१३
 मांज - मार्जिति ५०-१५
 मांझ - मध्ये १०-३०
 मांझ - मध्ये १०-२७
 मिल - मिलति ५२-१६
 मीत - सखे १ २६-१६
 मीतकर - मिश्रात् २३-१८
 मीड - मीडति ७-१५
 मुर - मुरति ५२-८
 मुहं - मुखे ६-५५
 मुङ्ग - मुङ्गम् ५२-९
 मुङ्डे - मुण्डः ३१-३४
 मुङ्डे - मुण्डतः ३१-२८
 मुङ्डे मुङ्डे - मुण्डतमुण्डः ३१-२८
 मूत - मूत्रयति ७-२७
 मेघु - मेघः ५१-९
 मेहलि - महेला १५-१९
 मेहं - मेषः ८-२६
 मै - मया २२-६
 मोर - मम १९-१४; २१-१२
 मोह - मोहयति ५१-२१
 मोहिथ - मुहूर्ति ५१-२३
 मोहिं - मम २१-२१

व

यज - यजति १०-५
 यजमान - यजमानम् ५-१५

यजिह - यथ्यति, यषा वा, इज्याद् वा १-२३
 या - याति ११-२३; यजति, याति ११-१०;
 यच्छति ८-२७, १६-१२

याथि(?) - नास्ति, मा भूद् वा १०-३
 यान्त - गच्छन्, गच्छन्ती, गच्छद् वा।
 यान्, यान्ती, याद् वा ११-६.
 याच - याचते ८-१५, ४९-२०
 यानक - यानकः ४९-१४

र

रम - रमते ४९-१२
 रसोइ - रसवती ५१-१३
 रेच - रमते ७-२७
 रेवाव - रमयति, विरपति; विवर्तते, निव-
 र्तते ४९-१२
 राउलं - चरणः २२-४
 राउलु - चरणः २२-४
 राउले पाहु - राजकुलचरणानाम् २१-१०
 राकर सागर - राजसागरम् २१-१४
 राजा - राजा १४-२५, २१-१९; राजानः
 १०-१४

राजाकर - राजः १६-१९

राधत - राध्यता, पचता, पच्यते या २०-२५

रान्ध - राध्यति १५-१०

रान्धा - राध्यते १५-५

राव - राध्यति ५-५

रांज - रजति ५०-४

रांध - संनिधौ २१-११; राध्यति १५-४,
 २१-४, २१-२६, ५१-५०

रांधडे - राध्यमि, पचामि वा २०-२०

रांधत - राध्यन्, पचन् वा २१-५

रांधि - राध्वा, पक्ख्वा वा २०-१८

रघु - वृक्षः ४९-३

रठ - रुषम् ४९-१०

रेच - रेचति रेच्यति वा ७-२३

रोवा - रोदति ११-१९; रोदिति ५०-१६

ल

लइ - गृहीत्वा २३-१४

लउडे - दण्डेन १६-२२

लव - लुनाति १५-४

लधिति - लूप्यन्ते १३-२२

लहुडा - कनिष्ठः १९-३१

लाइ - लाग्यित्वा ५२-२०

- लाङ्गु - मोदकः १४-१९
 लिह - लिखति ५२-१०
 ले - गृह्णाति ६-२०, ७-१२, ९-२; गृह्णाति, आदत्ते ७-१३; गृह्णाति, वहति ६-२१; नथति ५०-३; लाति ५०-१४
 लै ले - आदायमादायम् ११-१८
 लोभ - लुभयति ८-२
 ल
 लहुग - उपविशति १-२०
 लच्च - लक्षि ७-५
 लच्चाव - वाच्यति ७-१०
 लढाविहंति - संवर्द्धयितारः २१-२१
 लणिपं - लणिजः ५१-८
 लणिपं कर - लणिजे १४-२०
 लथु - लस्तुनि ९-३१
 लनु - लनम् १६-२०
 लरहि - लराय ५१-३
 लरिस - लर्षति १-२६
 लरिसत - लर्षन् ५१-९
 लरिसे - लुप्ते ५२-२२
 लवहरेकरि कांटी - धनिककारायाः, व्यवह-
 रकंटिकातो ल्हौ २३-१७
 लस - लसति ५०-६
 लस्तु - लस्तुनी १५-२४
 लह - लहति ५०-५
 लात - लातः ७-२४
 लाघतौ - व्याघ्राद् २४-२६
 लाढा - लवृधे १४-२९
 लायं - लातेन ५१-३
 लांछ - लाङ्छति १५-३
 लिआलि - लैकालिकाम् २२-५
 लिडवा - लिटपः ५२-२२
 लिण - लयति ५०-६
 लिद्या - लिद्या २२-११
 लिभउ - लिभवः ५१-२१
 लिमरस - लिमृशति ५२-७
 लियाण - लिमानं लिमाणो वा १५-२४
 लिशर - लिसरति, प्रसरति वा ८-१
 लिसिणु - लिशिष्टः १५-१५
 लीण - लेणति ४९-१९
 लीदा १४-१६
 लीदा ले - अधीते १४-१६
 लीघ - लिधति ५१-१२
 लुन्द - लुन्दानि १५-२१
 लृष्टि - लृष्टिम् ९-१५
 लेच - लिचति, अर्जितं वा ५२-२५
 लेसाह - लिसाध्यते ५१-११
 लेद - लेदः १२-१५
 लेटलि - लिरोलेष्टनः २१-२६
 लेटलि किए - लृतशिरोलेष्टनः २१-२६
 लैस - उपविशति १५-२
 लैसार - उपलेशयति ६-२१
 ल्यवहार - ल्यवहारः ५-२५
 ल्यापरिआ - ल्याप्रियते ३०-४
 लोहिं - लीहाः १३-२२
 ल
 लयन - लयन ८-२७
 लयन कर - लोते ८-२८
 लाप - लापति ५०-४
 लाल्म - लाल्मम् १३-२८
 लाल्मु - लाल्मम् १२-१५
 ल्रवण कर - लूणोति ८-२८
 ल
 लाज - लाद्यते २९-२१
 लेतु - ल्केत्रम् ४९-४
 ल
 सत्त - सन्तम् १०-११
 सपुत्र - संपूर्णः ९-२७
 सभां - सभासु १०-१५
 सर - सरति ७-२४
 सरदं - सरदि १५-२४
 सलाई - लालाकया ४९-२८
 सलुह - संलुठति ५२-२१
 सव - सर्वैः ५-२५; सर्वम् ५१-११;
 सर्वाणि १५-२५
 सवहि - सर्वान् ४९-१३; सर्वस्य १०-१०;
 सर्वैषाम् १०-४
 सवहिं - सर्वैषु ९-२०
 सवै - सर्वम् ५२-२
 सह - सहते ४९-११
 सहस्रौ - सहस्रमणि ९-२८
 सहात - सहायति ४९-११
 संकुड - संकुटति ५२-१५; संकुचति ५२-२३
 संकेल - संकेलयति ५२-१२
 संकोच - संकोचति ४९-१४, ५२-२३

संकोड - संकोलति, ४९-५; संकोडति,
संकोष्ठयति ५२-१३
संजव - संयमयति ११-२२
संडासी - संदेशेन संदेशिकया वा ४९-५५
संधिरा - ५२-१२
संपादति - संपादयति, संपादयन्ति २१-२९
संपुड - संपुटति ५२-२०
संभास - संभापते ७-१
संभासत - संभाषमाणः ७-६
संसार - संसारम् १०-३
सास - शास्ति, निगृह्णति, दण्डयति
वा ५०-२२
साखु - शाखाम् ४५-१५, ५०-२३
सांकरे - शक्तरः २१-३१
सिखाच - अनुशास्ति, शिक्षयति ५०-२३
सिद - सीज्यति ५१-१
सिह - [शिघ] ति ८-२८
सिहासण - सिहासने १४-२०
सीझ - सिध्यति ५१-१९; साधयति ५१-१९
सु - सो १२-२४; सुषु १५-२५
सुआर - सूपकारः १३-२१
सुआरे - सूपकारः २१-२६
सुकिलि - शुक्लाम् १६-२२
सुख्ख - शोषयति ५१-१४
सुखा - शुच्यति ५१-१४
सुखि - सुखी ११-१३
सुण - शृणोति ८-२८; शृणोति आकर्णयति
वा ६-२८
सुंघ - सिह (शिघ) ति ९-१
सूभा - शूकः ५०-२९
सूझ - शुध्यति ५१-१८
सूहाव - शोधयति ५१-१८
सूत - सुतम् ५०-२०
सूघ - सिघति ६-११
संघत - सिघन् ६-११
संबति - श्रूयते सा, शुश्रुविरे वा १०-१६
सूज - सूजति ५२-२
सेकि - सेकित्वा ५१-१७
सेजे - शश्यायाम् ६-१९
सेलु - सेहम् ५१-२६
सेउ - सक्तवः २१-३१
सो - सः १०-८, सा १०-७; सः, सा, तद्
१६-३

2/202

सोअ - शेते ८-२४; स्वपिति १५-२०, ५०-१७; स्वयिति, देते २१-२
सोअन्त - स्वपन्, शायानो वा २१-१; शायानः ५२-१०
सोआव - स्वापयति ५०-१३
सोनै - सुवर्णम् १६-२५
सोविअ - सुप्यते, शब्द्यते वा २१-४
सोह - शोभते १५-२५
सोंअर - सरति ८-१
सोंअरि सोंअरि - स्मारं स्मारम् ११-१९
सौ - सः १४-३९
स्तव - स्तौति ५०-१०
स्थानकर - तिष्ठति ८-२७
स्थालि - स्थाल्याम् १३-२१
ह
हड - अहम् ९-२६, ९-२९, २२-५
हक्कर - अहरत्तति ७-५
हग - हदने ७-२२
हगत - हदमानः ७-२२
हण - हन्ति ५०-८
हर - हरति, नयति ४९-२९; हरति, हरते ४९-३०
हलाव - हलति ४९-४; हालयति ४९-३
हंसिए - दावेण १३-२२, १५-४
हाकु - अभ्याज १६-२२
हाथ - हस्तम् ५२-१९
हाथै - हस्ते ७-१३
हायि - हस्तिनम् ४२-२७
हाथु - हस्तः ४९-२; हस्तम् ४९-८
हाथै - हस्तेन, हस्ताभ्यां वा ६-१६, ७-१२; हस्ताभ्याम् ७-१३
हाल - हलति ४९-३
हिक - हिकति, हिकते वा ४९-१७
हुण - जुहोति ५१-१
हो - भवति ५-२४, १०-५; [अ] भवत् १०-७
होह - भविष्यति २१-१८
होउ - भवतु, भूयाद वा १०-२८, १०-४; भूयते १२-२६
होंते (त?) - अभविष्यत् ५-१५
हौ - अहम् १६-७, १९-३१, २१-१२
हाइ - खात्वा १३-११